

ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Μ.Π.Σ. ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ : ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Διπλωματική Εργασία
«Η συμβολή του Αθανάσιου Ψαλίδα στην Ελληνική Επανάσταση»
Χρήστος Κουτσούκης Α.Μ. ΜΤΙΤ1708

Επιβλέπων Καθηγητής
Διονύσιος Τζάκης

Κέρκυρα, 26/1/2020

«Η έγκριση της Μεταπτυχιακής Εργασίας από το Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου δεν υποδηλώνει υποχρεωτικά ότι το Τμήμα αποδέχεται τις απόψεις του συγγραφέα».

Περιεχόμενα

Εισαγωγή:	4
Κεφάλαιο 1: Αθανάσιος Ψαλίδας: Η ζωή, το πνευματικό του έργο και οι επαναστατικές διεργασίες.....	6
Κεφάλαιο 2: Η αλληλογραφία Ψαλίδα - Μαυροκορδάτου κατά τα χρόνια της Επανάστασης.....	24
Κεφάλαιο 3: Η συμβολή του Ψαλίδα στην Επανάσταση μέσα από την ανάλυση της αλληλογραφίας του.....	49
Επίλογος:	59
Βιβλιογραφία:.....	63

Εισαγωγή

Το όνομα Αθανάσιος Ψαλίδας δεν είναι ιδιαίτερα γνωστό στο ευρύ κοινό, παρά μόνο σε έναν στενό κύκλο επιστημόνων και ιστορικών. Παραδόξως ακόμα και στη γενέτειρά του, τα Ιωάννινα, το όνομά του παραμένει σχεδόν στην αφάνεια. Αν μη τι άλλο φαινόμενο εντυπωσιακό για έναν άνθρωπο, ο οποίος προσέφερε τόσα πολλά σε ποικίλα κοινωνικά θέματα. Θα μπορούσαμε να εστιάσουμε πολύπλευρα στην παρακαταθήκη που άφησε ο Ιωαννίνης δάσκαλος πίσω του. Από το εκπαιδευτικό του έργο και την ίδρυση της πιο σύγχρονης σχολής της εποχής του έως το πνευματικό του έργο με τη συγγραφή βιβλίων φιλοσοφικού και άλλου περιεχομένου. Στην παρούσα εργασία, ωστόσο, θα φέρουμε στην επιφάνεια τον επαναστάτη Ψαλίδα. Τον άνθρωπο που συνέβαλε με όποιο μέσο και όποιο τρόπο διέθετε στον Ελληνικό Επαναστατικό αγώνα, μένοντας στο τέλος σχεδόν απένταρος και σίγουρα απομονωμένος.

Για να πετύχουμε τον παραπάνω σκοπό θα χωρίσουμε τον τρόπο εξέτασης του Ψαλίδα σε τρία κεφάλαια. Στο πρώτο θα ανατρέξουμε τη ζωή του από τη γέννηση ως τον θάνατό του με τις ενδιαμέσες στάσεις, εστιάζοντας κυρίως στα θέματα εκείνα που αναδεικνύουν το επαναστατικό προφίλ του. Στο δεύτερο κεφάλαιο θα μελετήσουμε διάφορες επιστολές από και προς τον Ψαλίδα – στον μεγαλύτερο όγκο τους με τον Μαυροκορδάτο – όπου θα κάνουμε μια αναδρομή στους στοχασμούς, στις ενέργειες, αλλά και στον τρόπο που τον αντιμετώπιζαν και αντιμετώπιζε κάποια ιστορικά πρόσωπα της εποχής, αλλά και καταστάσεις. Τέλος, στο τρίτο κεφάλαιο θα απομονώσουμε τα σημαντικότερα στοιχεία από τις επιστολές αυτές, προσπαθώντας να χτίσουμε το επαναστατικό του προφίλ μέσα από τα γραφόμενα του.

Πιο αναλυτικά στο πρώτο κεφάλαιο θα μελετήσουμε το σύνολο της ζωής του Ψαλίδα. Από την ημέρα της γέννησής του στα Ιωάννινα, έως και τον θάνατό του στην Λευκάδα. Θα ξεκινήσουμε με τα πρώιμα χρόνια και τις σπουδές τις οποίες έκανε, ενώ θα δούμε και κάποια στοιχεία για το πνευματικό του έργο. Παράλληλα, θα εξετάσουμε και το εκπαιδευτικό του έργο, το οποίο σχεδόν στο σύνολο του τελέστηκε στην πόλη των Ιωαννίνων με την επιστροφή του από το εξωτερικό. Φυσικά, θα αντλήσουμε στοιχεία και από την προσωπική ζωή του τόσο κατά την παραμονή του στο εξωτερικό και μετέπειτα στα Ιωάννινα, όσο και μετά τη φυγή του και την εγκατάσταση στην Κέρκυρα.

Είναι απαραίτητο να εστιάσουμε και στις διαπροσωπικές σχέσεις του Ψαλίδα κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, όπως εκείνη με τον Βηλαρά. Θα δούμε ακόμα πως αντιμετωπίστηκε από την κοινωνία των Ιωαννίνων, αλλά και πως χειρίστηκε τη σχέση του με τον κυρίαρχο της περιοχής την εποχή εκείνη, Αλή Πασά Τεπελενλή. Παράλληλα, θα εξετάσουμε και τον τρόπο με τον οποίο βλέπει ο ίδιος κάποια πρόσωπα της εποχής, δίνοντας μας στοιχεία και για την ιδεολογική του ταυτότητα. Βέβαια, όλα αυτά θα τα εξετάσουμε σε άμεση συνάρτηση με τις επαναστατικές διεργασίες, οι οποίες συντελούνται την εποχή εκείνη. Σκοπός είναι να συνδέσουμε τα βιώματα αυτά του Ψαλίδα με τις επαναστατικές του προσπάθειες και ιδέες.

Στο δεύτερο κεφάλαιο θα εξετάσουμε έναν σημαντικό αριθμό επιστολών που ανταλλάξε ο Ψαλίδας κατά τα επαναστατικά χρόνια. Η αλληλογραφία αυτή στο μεγαλύτερο μέρος της έχει ως κύριους πόλους τον Μαυροκορδάτο και τον Ψαλίδα. Δε θα παραλείψουμε, ωστόσο, να εξετάσουμε μεμονωμένα κάποιες επιστολές άλλων προσώπων, οι οποίες θα μας προσφέρουν χρήσιμα στοιχεία, για να εξυπηρετήσουμε τον σκοπό μας.

Οι επιστολές αυτές εκτείνονται στα χρόνια μεταξύ 1822 – 1828. Όπως αναφέραμε, ο κύριος όγκος αφορά τις επιστολές που ανταλλάχθηκαν μεταξύ Μαυροκορδάτου – Ψαλίδα την περίοδο 1822 -1825. Θα μελετήσουμε, ωστόσο, και μια επιστολή του Μανιάκη προς τον Ψαλίδα, αλλά και μια του Χειμαριώτη οπλαρχηγού Σπύρου Μίλιου προς τον Μαυροκορδάτο. Ακόμα, θα δούμε και δύο υπομνήματα του τελευταίου προς τον Ιωάννη Καποδίστρια στα 1828, τα οποία βέβαια έχουν μια χρονική απόκλιση από τον κύριο όγκο των επιστολών μας, αλλά διαθέτουν εξαιρετικά ενδιαφέροντα στοιχεία σχετικά με τον σκοπό μας.

Έτσι, σε αυτό το κεφάλαιο θα μελετήσουμε το περιεχόμενο των επιστολών. Με αυτόν τον τρόπο θα ανακαλύψουμε τον Ψαλίδα, τοποθετημένο μέσα στο χρονικό πλαίσιο της επανάστασης, και μάλιστα υπό το πρίσμα των δικών του γραφομένων. Μέσα από το περιεχόμενο αυτό θα γνωρίσουμε τις σκέψεις για τα σχετικά με την περίοδο γεγονότα, ενώ θα ανακαλύψουμε και ένα μέρος των επαναστατικών ενεργειών στις οποίες προβαίνει. Επίσης, σε αυτό το δεύτερο κεφάλαιο θα δούμε τον τρόπο που αντιμετωπίζει ο Μαυροκορδάτος τον Ψαλίδα, μέσα από τις αποκρίσεις του σε ένα μέρος του επιστολικού καλέσματος του τελευταίου. Τέλος, όπως προείπαμε,

θα μελετήσουμε και κάποιες μεμονωμένες επιστολές, σχετιζόμενων με τον Ψαλίδα, προσώπων της εποχής. Μέσα από αυτές θα αντλήσουμε στοιχεία, τα οποία θα χρησιμεύσουν στην προσπάθεια προσέγγισης της επαναστατικής δράσης του Ψαλίδα και της αντίληψης της επαναστατικής του υπόστασης.

Το τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο θα είναι ουσιαστικά μια προέκταση του δευτέρου. Σε αυτό θα εστιάσουμε στις σημαντικότερες, κατά την άποψή μας, των επιστολών που διαθέτουμε, απομονώνοντας εκείνα τα στοιχεία που εξυπηρετούν τον σκοπό μας, δηλαδή τη σύνδεση του Ψαλίδα με τον Επαναστατικό Αγώνα, αλλά και τη συμβολή του σε αυτόν. Σε τούτο το τελευταίο κεφάλαιο θα προσπαθήσουμε να εστιάσουμε βαθύτερα στα γραφόμενα του Ψαλίδα, στις σχέσεις του με τα υπόλοιπα πρόσωπα που συνδιαλέγεται, αλλά και στις επαναστατικές του ενέργειες. Με αυτόν τον τρόπο θα φτάσουμε σε κάποια συμπεράσματα σχετικά με τα όσα στοιχεία αντλούνται από αυτήν την επιστολική δραστηριότητα.

Κεφάλαιο 1: Αθανάσιος Ψαλίδας: Η ζωή, το πνευματικό του έργο και οι επαναστατικές διεργασίες.

Σε αυτό το πρώτο κεφάλαιο θα προχωρήσουμε σε μια αναδρομή της ζωής του Ψαλίδα από τη γέννησή του, έως και τον θάνατο του. Ουσιαστικά θα κινηθούμε με βάση τρεις άξονες. Ο πρώτος άξονας αφορά την προσωπική ζωή του Ψαλίδα και τα βιογραφικά του στοιχεία. Ο δεύτερος άξονας σχετίζεται με το πνευματικό και εκπαιδευτικό του έργο. Ο τρίτος άξονας, και ο πλέον σημαντικός, αφορά τις επαναστατικές διεργασίες και ενέργειες.

Είναι απαραίτητο να ξεκαθαρίσουμε πως οι τρεις αυτοί άξονες δεν είναι αντίθετοι μεταξύ τους. Άλλωστε, είναι προφανές πως η ίδια του η ζωή, οι σπουδές, τα βιώματα του είναι αυτά που δημιουργούν τις δομές για το πνευματικό και επαναστατικό του έργο. Για τον λόγο αυτό θα προσπαθήσουμε να προχωρήσουμε σε μια σύνθεση των τριών αυτών αξόνων, ώστε να αναδείξουμε σε μεγαλύτερο βαθμό το επαναστατικό προφίλ του Ψαλίδα.

Ο Αθανάσιος Ψαλίδας γεννήθηκε στα 1767 στα Ιωάννινα,¹ τα οποία υπήρξαν κέντρο διεργασιών και εξελίξεων κυρίως κατά την προεπαναστατική περίοδο. Το πεδίο των διεργασιών αυτών ήταν ποικίλο και πολυεπίπεδο. Η παρουσία του Αλή Πασά, καθώς και το χρήμα που εισέρρεε από τους εύπορους Ιωαννίτες εμπόρους διαμόρφωσαν το πλαίσιο της ζωής και της δράσης του Ψαλίδα.²

Ο πατέρας του, Πέτρος, καταγόταν από παλιά γιαννιώτικη οικογένεια και ασχολούνταν με το εμπόριο στη Ρωσία και τη Βλαχία, όπου βρίσκονταν εγκαταστημένοι τα αδέρφια του και πολλοί συγγενείς του.³ Η μητέρα του – Ελισάβετ, την οποία συναντάμε και ως Ζαμπέτα στη βιβλιογραφία – ήταν το γένος Μισίου ή Θερειανού, το οποίο είναι βυζαντινής προέλευσης επίθετο.⁴

Αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, πως ο Ψαλίδας προερχόταν από δύο οικογένειες, οι οποίες διακρίνονταν για την οικονομική τους ευρωστία, ενώ παράλληλα είχαν ένα σημαντικό κύρος ανάμεσα στον κόσμο των Ιωαννίνων της εποχής. Τα παραπάνω έδωσαν τη δυνατότητα αρκετά χρόνια αργότερα στον Αθανάσιο Ψαλίδα να αναδειχθεί ως σημαντική προσωπικότητα στην κοινωνία των Ιωαννίνων και να καθιερώσει τα προοδευτικά πνευματικά του εργαλεία και τις νεωτεριστικές πρακτικές του με ομαλότερο τρόπο.⁵

Πολύ νωρίς στη ζωή του, στα έξι του χρόνια, ο Αθανάσιος Ψαλίδας θα βιώσει την απώλεια της πατρικής φιγούρας, καθώς στα 1773 ο πατέρας του θα φύγει από τη ζωή. Ο Αθανάσιος θα συνεχίσει να διαμένει έως και τα δεκαοχτώ του στα Ιωάννινα, όπου και θα μάθει τα πρώτα του γράμματα. Με την ενηλικίωσή του, ωστόσο, θα πάρει την απόφαση να ταξιδέψει στη Ρωσία, για να συνεχίσει τις σπουδές του. Εκεί δε θα είναι μόνος, αλλά θα συναντήσει τα μεγαλύτερα αδέρφια του (σίγουρα ο μεγαλύτερος αδερφός του Μιχαήλ βρισκόταν εκείνη την περίοδο στη Ρωσία) και λοιπούς συγγενείς, οι οποίοι συνεχίζουν την ενασχόλησή τους με το εμπόριο.⁶

¹ Λ. Ι. Βρανούσης, *Αθανάσιος Ψαλίδας ο Διδάσκαλος του Γένους*, Σύνδεσμος Αποφοίτων Ζωσιμαίας Σχολής Ιωαννίνων Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2008, σ. 9.

² Στο ίδιο, σ. 24-54.

³ Στο ίδιο, σ. 9.

⁴ Ελένη Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Η νεοελληνική αναγέννηση στα Γιάννενα*, Gutenberg, Αθήνα 2007, σ. 111.

⁵ Λ. Ι. Βρανούσης, *ό.π.*, σ. 9-10.

⁶ Στο ίδιο, σ. 10.

Στη Ρωσία ο Ψαλίδας θα φοιτήσει αρχικά στη Νίζνα και μετέπειτα στην Πολτάβα.⁷ Παράλληλα, θα προσληφθεί από τον πλούσιο Θεσσαλό ομογενή Θεοχάρη Κεφαλά ως οικοδιδάσκαλος του γιου του. Η σχέση με την συγκεκριμένη οικογένεια είναι τελικά αυτή που θα τον οδηγήσει στον επόμενο προορισμό του, τη Βιέννη, καθώς ο πλούσιος ομογενής θα του ζητήσει να συνοδεύσει τον γιο του στην πόλη αυτή ως κηδεμόνας (1787).⁸

Στη Βιέννη θα παραμείνει για οχτώ χρόνια και θα προσπαθήσει να σπουδάσει αρχικά ιατρική, όμως γρήγορα θα ανακαλύψει πως πρόκειται για έναν τομέα που δεν του ταιριάζει. Έτσι, θα στραφεί σε επιστήμες, οι οποίες προσεγγίζουν περισσότερο το θεωρητικό πεδίο, με μεγαλύτερη έφεση στη φιλοσοφία. Βέβαια, δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε το γεγονός πως κατά την περίοδο αυτή της παραμονής του στη Βιέννη ο Ψαλίδας έκανε κτήμα του όλες τις σύγχρονες επιστήμες, καθώς μελέτησε Μαθηματικά, Φυσική, Χημεία, Αστρονομία και Γεωγραφία.⁹

Πιθανότατα την ίδια περίοδο διαμορφώνει και ολοκληρώνει την πολυγλωσσική του ιδιοσυγκρασία. Γνωρίζουμε από μεταγενέστερες πηγές πως ο Αθανάσιος μιλούσε ελληνικά, ιταλικά, γαλλικά, γερμανικά και ρώσικα. Κατά το διάστημα της μετανάστευσης του από την πόλη των Ιωαννίνων, έως και την επιστροφή του εκεί, κατείχε ήδη όλες τις γλώσσες που παραθέσαμε παραπάνω. Η γλωσσομάθειά του ήταν ένα ακόμα στοιχείο, το οποίο θα τον βοηθούσε αργότερα, όταν θα επέστρεφε στα Ιωάννινα.¹⁰

Στη Βιέννη ο Ψαλίδας, πλην των σπουδών του, θα εργαστεί στο τυπογραφείο του Μπάουμαϊστερ, ως συντάκτης και επιμελητής ελληνικών εκδόσεων. Η θέση αυτή, εκτός του ότι του εξασφάλιζε κάποιο πρόσθετο εισόδημα, του έδωσε τη δυνατότητα να έρθει σε επαφή με πλήθος Ελλήνων που ζούσαν την περίοδο εκείνη στη Βιέννη. Έτσι, είναι σχεδόν δεδομένο πως ήρθε σε επαφή με τους Κυριτζή Χατζή Πολύζου, Δημήτριο Νικολίδη και Ιωάννη Καρατζά. Οι δυο πρώτοι ήταν Γιαννιώτες, ενώ ο

⁷Λ. Ι. Βρανούσης, *ό.π.*, σ. 10.

⁸ Ελένη Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Η νεοελληνική αναγέννηση στα Γιάννενα*, Gutenberg, Αθήνα 2007, σ. 111.

⁹Ελένη Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, «Η εκπαίδευση στα Γιάννενα και οι ιδεολογίες της: οι νεωτεριστικές Σχολές και οι Σχολές Μπαλάνων και Ψαλίδα», Δωδώνη Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Φιλολογίας Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, τ. 20 (1991), σ. 141-142.

¹⁰Αναστάσιος Γούδας, *Βίοι παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεμμένων ανδρών*, τ. Β', Εκ του τυπογραφείου Χ. Ν. Φιλαδελφείως, Εν Αθήναις 1870, σ. 286-287.

Καρατζάς Κύπριος. Κοινό σημείο και των τριών ήταν η συμμετοχή τους στην κίνηση του Ρήγα, και κατ' επέκταση στον αποκαλούμενο συνωμοτικό του κύκλο.¹¹

Αφορμώμενοι από τα παραπάνω πιθανολογούμε πως ο Αθανάσιος Ψαλίδας, την εποχή της διαμονής του στη Βιέννη συνάντησε και τον Ρήγα.¹² Στην παραπάνω σκέψη μας οδηγούν δύο σημαντικά στοιχεία. Το πρώτο είναι η επαφή του με μέλη του συνωμοτικού πυρήνα του Ρήγα, όπως αναλύσαμε προηγουμένως. Το δεύτερο στοιχείο είναι το έργο του Ρήγα, «Σχολείον Ντελικάτων Εραστών»¹³, όπου η έκδοση του έλαβε χώρα στο τυπογραφείο Μπάουμαϊστερ, δηλαδή στον χώρο εργασίας του Ψαλίδα. Οπότε, σύμφωνα με τα παραπάνω, είναι σχεδόν δεδομένο πως οι δύο μεγάλες αυτές προσωπικότητες του ελληνισμού θα είχαν συναντηθεί κάποια στιγμή στην Ευρωπαϊκή αυτή πόλη, όπου ζούσαν και δραστηριοποιούνταν.¹⁴

Πέρα από όλα τα παραπάνω, ο Ψαλίδας την εποχή της παραμονής του στη Βιέννη υπήρξε δραστήριος και στην προσωπική του ζωή. Εκεί γνώρισε την πρώτη του γυναίκα, την οποία παντρεύτηκε σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά τη γνωριμία τους. Ωστόσο, ο γάμος αυτός δεν κράτησε πολύ, καθώς η γερμανικής καταγωγής σύζυγος του απεβίωσε λίγο αργότερα, κατά τη διάρκεια του τοκετού. Ήταν η πρώτη από τις μεγάλες απώλειες τις οποίες θα βίωνε.¹⁵

Την ίδια περίοδο της παραμονής του στη Βιέννη ο Ψαλίδας βρίσκεται σε παραγωγικό οργανισμό. Μόλις στα 24 του χρόνια (1791) εκδίδει το έργο του «Αληθής Ευδαιμονία», ενώ μέχρι τα 1795 έχει έτοιμα τα κάτωθι εννιά έργα: 1) Γραμματική, 2) Ρητορική, 3) Λογική, 4) Μεταφυσική, 5) Πειραματική Φυσική, 6) Ηθική, 7) Το δίκαιον της Φύσεως, 8) Παγκόσμιος Ιστορία, 9) Γεωγραφία. Εκτός από τα παραπάνω μετέφρασε τη «Μεγάλη αριθμητική του Metzburger και συνέγραψε τη «Μεγάλη πραγματεία περί των Ελληνικών Συγγραφέων». Τα δύο τελευταία συμπεριλαμβάνονται στα διδακτικά του εγχειρίδια.¹⁶

¹¹ Ελένη Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Η νεοελληνική αναγέννηση στα Γιάννενα*, Gutenberg, Αθήνα 2007, σ. 160.

¹² Για τον βίο του Ρήγα, βλ. Χριστόφορος Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία του αοιδίμου Ρήγα Φεραίου του Θετταλού*, Εκ της τυπογραφείας Ιω. Αγγελόπουλου, Εν Αθήναις 1860, σ. 5-48.

¹³ Για το περιεχόμενο του έργου «Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών», βλ. Λουκάς Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί και όρια στη διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Στοχαστής, Αθήνα 2007, σ. 184-194.

¹⁴ Ελένη Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Η νεοελληνική αναγέννηση στα Γιάννενα*, Gutenberg, Αθήνα 2007, σ. 160.

¹⁵ Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.*, σ. 287-288.

¹⁶ Λ. Ι. Βρανούσης, *ό.π.*, σ. 11-12.

Είναι απαραίτητο να σταθούμε λίγο στο πρώτο του έργο «Αληθής Ευδαιμονία», όχι όσον αφορά το περιεχόμενο του, αλλά όσον αφορά την ιδεολογική του ταυτότητα. Παρατηρούμε πως το συγκεκριμένο έργο ο Ψαλίδας το αφιερώνει στην Μεγάλη Αικατερίνη. Η αφιέρωση αυτή δεν είναι τυχαία, καθώς οι ελπίδες όλου του ελληνισμού την περίοδο εκείνη είναι στραμμένες στη Ρωσία και στην αυτοκρατορία της για τη σωτηρία από την Οθωμανική αυτοκρατορία. Είναι η εποχή, κατά την οποία η Ρωσία ετοιμάζεται να εκτοπίσει του Οθωμανούς και να αναλάβει πρωταγωνιστικό ρόλο στο Αιγαίο. Η κάθοδος των ρωσικών αυτοκρατορικών στρατευμάτων στην Κριμαία πυροδότησε τον δεύτερο ρωσοτουρκικό πόλεμο και γέννησε ελπίδες στους Έλληνες.¹⁷

Η αφιέρωση αυτή σε συνδυασμό με το προπαγανδιστικό φυλλάδιο, το οποίο είχε συγγράψει ο Ψαλίδας και εκδώσει στα 1791 και αφορούσε όλες τις διεργασίες της Μεγάλης Αικατερίνης προ του πολέμου, μας οδηγούν στη διάκριση της ιδεολογικής προσέγγισης του Ψαλίδα σε δύο περιόδους.¹⁸

Η πρώτη περίοδος είναι εκείνη, όπου ο Ψαλίδας στηρίζει όλες τις ελπίδες του στη Ρωσία. Κατά την περίοδο αυτή είναι προφανές πως διακατέχεται από φιλομοναρχικά αισθήματα.¹⁹ Ωστόσο, οι ελπίδες αυτές δεν άργησαν να διαψευστούν, όπως ακριβώς συνέβη και με τα Ορλωφικά κάποια χρόνια νωρίτερα. Στα 1792 ο πόλεμος είχε τελειώσει, χωρίς κανένα ουσιαστικό κέρδος, ενώ οι Έλληνες, οι οποίοι είχαν παρασυρθεί σε έναν ακόμα πόλεμο εναντίον του Σουλτάνου, πλέον είχαν αφεθεί στη μοίρα τους.²⁰

Στη δεύτερη περίοδο βρίσκουμε τον Ψαλίδα αποκαρδιωμένο από τις φρούδες ελπίδες που γέννησε ο εξωτερικός παράγοντας. Πλήρως απογοητευμένος δεν εκδίδει τίποτα έως και το 1795. Πλέον οι ιδέες της γαλλικής επανάστασης, τις οποίες το προηγούμενο διάστημα μεμφόταν, έχουν αρχίσει να τρυπώνουν στον ιδεολογικό του ιστό. Το συμπέρασμα που βγάζει ένα. Η σωτηρία θα έρθει μόνο διά μέσω της πνευματικής αναγέννησης του έθνους. Οι ίδιοι οι Έλληνες θα οδηγηθούν μόνοι τους

¹⁷ Λ. Ι. Βρανούσης, *ό.π.*, σ. 12-13.

¹⁸ Στο ίδιο, σ. 13-15.

¹⁹ Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Δ', Εκδοτικός Οίκος Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 632.

²⁰ Λ. Ι. Βρανούσης, *ό.π.*, σ. 15.

στην κοινωνική τους ανάσταση. Η εξωτερική λύτρωση δεν πρόκειται να πραγματοποιηθεί.²¹

Την περίοδο αυτή δε διστάζει να στραφεί και εναντίον του πάλαι ποτέ δασκάλου του Ευγένιου Βούλγαρη. Από τα εγκώμια και τον θαυμασμό λίγα χρόνια νωρίτερα, τώρα φτάνουμε στο δημόσιο κατηγορώ του. Η μεταστροφή αυτή είναι ένα ακόμα στοιχείο, που καταδεικνύει την εσωτερική αναδίπλωση του Ψαλίδα σε ιδεολογικό επίπεδο. Αλλά δεν είναι μόνο αυτό²².

Ο Ψαλίδας στο πρόσωπο του Βούλγαρη βρίσκει έναν τρόπο, για να αντιστρέψει το συνολικό ιδεολογικό υπόβαθρο της εποχής. Η ζωή του Βούλγαρη μέσα στις ανέσεις της ρωσικής αυτοκρατορικής αυλής, η ασφάλεια και ο ποιοτικός τρόπος ζωής έξω από την πατρίδα δίνεται από τον Ψαλίδα ως παράδειγμα αποφυγής. Ουσιαστικά μέσα από δύο πρόσωπα -αυτό του Βούλγαρη και αυτό του Ψαλίδα- αντιπαραβάλλεται η αναμονή της βοήθειας από τον εξωτερικό παράγοντα έναντι της πνευματικής αναγέννησης του έθνους.

Αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, πως έχουμε δύο ιδεολογικές περιόδους του Ψαλίδα. Αυτή έως τον ρωσοτουρκικό πόλεμο, και εκείνη μετά το πέρας αυτού. Αυτή η διαφοροποίηση είναι που θα καθορίσει και την μετέπειτα πορεία του. Πλέον για τον Ψαλίδα η επιστροφή στην πατρίδα και η πνευματική καθοδήγηση του έθνους μοιάζει στη σκέψη του μονόδρομος. Έτσι, παρά την πρόταση της Ακαδημίας της Πέστης να αναλάβει την έδρα της Φιλοσοφίας, θα απαρνηθεί την ακαδημαϊκή καριέρα και τα μεγαλεία μιας ζωής στους επιβλητικούς διαδρόμους των Ευρωπαϊκών πανεπιστημίων. Αντ' αυτού στις 14 Σεπτεμβρίου 1795 θα γίνει και πάλι κάτοικος Ιωαννίνων και ένα καινούριο κεφάλαιο θα αρχίσει να γράφεται.²³

Τα Ιωάννινα είναι την εποχή εκείνη της επιστροφής του Ψαλίδα το πνευματικό και πολιτικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής. Ο Ψαλίδας καταφέρνει γρήγορα να αναλάβει τη διεύθυνση της Μαρουτσαίας Σχολής (1 Φεβρουαρίου 1796). Παρά την έντονη διάθεσή του, για να διοχετεύσει μέσα από το εκπαιδευτικό πλαίσιο τις

²¹ Στο ίδιο, σ. 15-16.

²² Λ. Ι. Βρανούσης, *ό.π.*, σ. 19.

²³ Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 633.

καινοτομίες και τις νεωτεριστικές ιδέες που έφερε μαζί του, η σχολή μόλις έναν χρόνο μετά θα κλείσει, καθώς θα χαθεί το Μαρούτσειο κληροδότημα.²⁴

Οι προτάσεις από άλλες πόλεις (π.χ. Κωνσταντινούπολη) δεν άργησαν να φτάσουν. Ο Ψαλίδας όμως δεν έχει στον νου του, όπως προείπαμε, μια καριέρα ακαδημαϊκή, αλλά την προσφορά στο έθνος, τον φωτισμού αυτού. Έτσι, με το πείσμα του θα καταφέρει να κερδίσει το κληροδότημα του Γιαννιώτη ευεργέτη Ζώη Καπλάνη, του οποίου το όνειρο ήταν η ίδρυση μιας σχολής εφάμιλλης των μεγάλων ευρωπαϊκών σχολών στην πατρίδα του.²⁵

Με το κληροδότημα του Καπλάνη ο Ψαλίδας θα δημιουργήσει τη σπουδαιότερη και πιο σύγχρονη σχολή της εποχής του. Με γενναιότητα και τόλμη θα εισάγει τις νεωτεριστικές του αντιλήψεις, θα διδάξει τα προοδευτικά φιλοσοφικά ρεύματα της εποχής, τις φυσικές επιστήμες, θα καλλιεργήσει την ελεύθερη σκέψη. Σκοπός του είναι να πλάσει τους ανθρώπους του μέλλοντος, εκείνους που θα κληθούν να διαχειριστούν την μελλοντική ελευθερία.²⁶

Είναι σημαντικό να έχουμε στο μυαλό μας πως την εποχή εκείνη οι περισσότερες σχολές ήταν σχεδόν άρρηκτα συνδεδεμένες με την εκκλησία και τον συντηρητισμό. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η Μπαλάνειος Σχολή, η οποία λειτουργεί την ίδια περίοδο στα Ιωάννινα. Σε αυτό το παράδειγμα συντηρητισμού και βραδύτητας στο να ακολουθηθούν οι επιταγές της εποχής, έρχεται να αντιπαρατεθεί η Καπλάνειος Σχολή.²⁷

Για να αντιληφθούμε το μέγεθος των νεωτερισμών, τους οποίους εισήγαγε ο Ψαλίδας, πρέπει να κάνουμε μια αναδρομή τόσο στο πρόγραμμα των σπουδών της σχολής, όσο και στη δομή της γενικότερα. Το πρώτο που θα πρέπει να εξετάσουμε είναι ο κύκλος των μαθημάτων ανάλογα με την τάξη, αλλά και τα μαθήματα που διδάσκονταν.²⁸

Στην Καπλάνειο Σχολή η διαμόρφωση των μαθημάτων χωρίζεται σε τρεις τάξεις, οπότε συνακόλουθα και σε τρεις κύκλους μαθημάτων. Διεξοδικότερα στην Α' Τάξη

²⁴Α. Ι. Βρανούσης, *ό.π.*, σ. 24-25.

²⁵Α. Ι. Βρανούσης, *ό.π.*, σ. 25.

²⁶Στο ίδιο, σ. 25.

²⁷Ελένη Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, «Η εκπαίδευση στα Γιάννενα και οι ιδεολογίες της: οι νεωτεριστικές Σχολές και οι Σχολές Μπαλάνων και Ψαλίδα», Δωδώνη Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Φιλολογίας Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, τ. 20 (1991), σ. 141.

²⁸Στο ίδιο, σ. 147.

(ανωτέρα) διδάσκονται τέσσερα μαθήματα. Αυτά είναι: 1) Στοιχεία Ελληνικής Γλώσσας, 2) Αριθμητική, 3) Κατήχησις, 4) Ασκήσεις τεχνολογίας. Στη Β' Τάξη διδάσκονται τα εξής πέντε: 1) Ελληνική ορθογραφία και Σύνταξις, 2) Γνώσις βαθύτερα της Ελληνικής εν συγκρίσει προς την νεωτέραν, 3) Παγκόσμιος Ιστορία, 4) Γεωγραφία Σύγχρονος, 5) Ελληνική Αρχαιολογία. Τέλος, στη Γ' Τάξη (ανωτέρα) ή τάξη Ελλήνων Συγγραφέων ο κύκλος των μαθημάτων ανοίγει ακόμα περισσότερο. Σε αυτήν την τελευταία τάξη διδάσκονται οχτώ μαθήματα: 1) Διάλεκτοι Ελληνικής Γλώσσας, 2) Ποιητική, 3) Ρητορική, 4) Επιστολών ύφος, 5) Μαθηματικά, 6) Λατινικά, 7) Φυσική, 8) Φιλοσοφία (Λογική, Ψυχολογία, Ηθική, Μεταφυσική).²⁹

Με βάση τα παραπάνω καταλαβαίνουμε πως ο κύκλος των μαθημάτων ήταν ιδιαίτερα προοδευτικός για την εποχή. Όλες οι σύγχρονες επιστήμες διδάσκονται στην Καπλάνειο Σχολή, ενώ ο κύκλος σπουδών δεν έχει να ζηλέψει σε τίποτα τις αντίστοιχες Ακαδημίες του εξωτερικού. Τα μαθήματα καθώς προχωράμε προς την ανώτερη τάξη δυσκολεύουν και αυξάνονται, ενώ τα περισσότερα από αυτά δεν διδάσκονται σε καμία σχολή της εποχής στην κυρίως Ελλάδα. Θα μπορούσαμε να πούμε πως η διάταξη των τάξεων και ο κύκλος των μαθημάτων είναι ένας πρόδρομος του εκπαιδευτικού συστήματος της σημερινής εποχής, δομημένου δύο αιώνες νωρίτερα σε ένα εντελώς διαφορετικό κοινωνικό πλαίσιο.

Βέβαια, νεωτερισμοί σημειώνονται και στη μορφή της διδασκαλίας, καθώς κι εδώ βρίσκουμε μια καινοτόμο μέθοδο. Ουσιαστικά, η Καπλάνειος Σχολή κινείται στο μοτίβο της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου. Οι παλαιοί και πιο έμπειροι μαθητές διδάσκουν στις μικρότερες τάξεις. Ο ίδιος ο Ψαλίδας διδάσκει μονάχα στην τελευταία, την ανώτερη τάξη. Με αυτόν τον τρόπο διασφαλίζεται η διδασκαλία ενός μεγάλου αριθμού μαθητών με την παρουσία στην πραγματικότητα ενός μόνο δασκάλου. Ο τρόπος αυτός λειτουργίας εξασφαλίζει την αξιοποίηση στο έπακρο του κληροδοτήματος, το οποίο διαχέεται και σε άλλους τομείς.³⁰

Στη σχολή του Ψαλίδα οι παραδοσιακές μέθοδοι διδασκαλίας, τις οποίες γνώριζαν έως τότε, είχαν εγκαταλειφθεί. Ωστόσο, η εφαρμογή αυτών των νεωτερισμών δεν έγιναν χωρίς δυσκολίες. Εξ αρχής η συντηρητική κοινωνία των Ιωαννίνων δεν είδε με καλό μάτι τους νεωτερισμούς, οι οποίοι συντελέστησαν. Παράλληλα, η

²⁹ Ελένη Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, «Η εκπαίδευση στα Γιάννενα και οι ιδεολογίες της: οι νεωτεριστικές Σχολές και οι Σχολές Μπαλάνων και Ψαλίδα», Δωδώνη Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Φιλολογίας Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, τ. 20 (1991), σ. 147-148.

³⁰ Στο ίδιο, σ. 148.

ανταγωνιστική Μπαλάνειος Σχολή, βλέποντας τη συνεχιζόμενη αύξηση των μαθητών του Ψαλίδα, ανέβαζε την ένταση της εχθρικής της στάσης. Οι νέες τάσεις και ιδέες που έφερνε μαζί του ο Ψαλίδας από την Ευρώπη ήταν εντελώς ξένες στην εξάρτηση του εκπαιδευτικού έργου από την εκκλησία.³¹ Είναι απαραίτητο να σημειωθεί πως οι Μπαλάνοι, οι οποίοι είχαν τη διεύθυνση της σχολής τους, ήταν και οι ίδιοι ιερείς.³²

Όπως είπαμε και πιο πάνω η κοινωνική θέση του Ψαλίδα και η οικονομική ευρωστία της οικογένειάς του, του διασφάλιζε το κύρος, για να μπορέσει να εισάγει όλα εκείνα τα νεωτεριστικά στοιχεία αρκετά γρήγορα. Είχε θα λέγαμε ενός είδους ασυλίας από τον κόσμο των Ιωαννίνων, λόγω του ονόματός του. Γρήγορα όμως με την αύξηση των μαθητών και την επιτυχία του θα αποκτούσε όλο περισσότερους και μεγαλύτερους εχθρούς. Έτσι, θα έπρεπε να διασφαλίσει και μέσω κάποιας άλλης οδού, πλην του ονόματός του, την εύρυθμη λειτουργία της Σχολής του μέσα σε αυτό το μεταβαλλόμενο κοινωνικό πλαίσιο. Η οδός αυτή δε θα μπορούσε να μην περνά μέσα από την αυλή του ισχυρότερου άνδρα της εποχής εκείνης, του Αλή Πασά Τεπελενλή.³³

Ο Ψαλίδας διατηρήθηκε στη θέση του διευθυντή της Καπλανείου σχολής έως τα 1820.³⁴ Ωστόσο, οι αντιδράσεις εναντίον του πλήθαιναν με τα χρόνια, ενώ αποδέκτης όλων των πιέσεων ήταν ο Ζώης Καπλάνης. Ο τελευταίος κατέφυγε στην Ιερά Σύνοδο, για την προστασία της Σχολής του. Η τελευταία με σιγίλλιο τον Σεπτέμβρη του 1805 παραχώρησε τη διαχείριση της Σχολής στην εκκλησία, ενώ ταυτόχρονα προχώρησε σε δημόσια επίπληξη του Ψαλίδα, απειλώντας τον με αφορισμό. Μέσα σε αυτό το εχθρικό πλαίσιο η μόνη διέξοδος, για να συνεχίσει ο Ψαλίδας απερίσπαστος το έργο του ήταν οι σχέσεις του με τον Αλή Πασά.³⁵

Από τα πρώτα χρόνια της επιστροφής του στα Ιωάννινα ο Ψαλίδας προσέγγισε και προσεταιρίστηκε τον Αλή Πασά. Η αλήθεια είναι πως δε θα μπορούσε να κάνει και αλλιώς. Άλλωστε ο Αλή Πασάς έδινε μεγάλη βάση στην εικόνα του προς τον

³¹ Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.*, σ. 290.

³² Ελένη Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, «Η εκπαίδευση στα Γιάννενα και οι ιδεολογίες της: οι νεωτεριστικές Σχολές και οι Σχολές Μπαλάνων και Ψαλίδα», *Δωδώνη Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Φιλολογίας Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*, τ. 20 (1991), σ. 141.

³³ Για τον βίο του Αλή Πασά Τεπελενλή, βλ. Σπ. Π. Αραβαντινός, *Ιστορία του Αλή Πασά του Τεπελενλή*, Εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Σπυρίδωνος Κουσουλίνου, Εν Αθήναις 1895.

³⁴ Λ. Ι. Βρανούσης, *ό.π.*, σ. 25.

³⁵ Στο ίδιο, σ. 43-45.

ευρωπαϊκό κόσμο.³⁶ Πολύ γρήγορα θα γίνει απαραίτητος στον Αλή, ουσιαστικά το δεξί του χέρι στις υποθέσεις των εξωτερικών διπλωματικών διεργασιών. Βέβαια, είναι απαραίτητο να αναφέρουμε πως η προσωπική σχέση Αλή και Ψαλίδα δεν ήταν ιδανική. Ο Ψαλίδας σε πολλές περιπτώσεις αρνούνταν τις υπηρεσίες του, όταν του ζητούνταν κάτι πέρα από τα ηθικά όρια, που ο ίδιος είχε θέσει. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι και η άρνηση του, όταν ο Αλή του ζήτησε να δηλητηριάσει τον Γάλλο πρόξενο Πουκεβίλ. Η σχέση Αλή και Ψαλίδα είναι ουσιαστικά μια σχέση αλληλοεξάρτησης σε κοινωνικό και επαγγελματικό επίπεδο, δίχως τις προεκτάσεις της προσωπικής σχέσης. Ένα δούναι και λαβείν απαραίτητο για τη διασφάλιση συγκεκριμένων δεδομένων και των δύο.³⁷

Από τη μια μεριά ο Ψαλίδας βρίσκεται εκεί ακριβώς που θέλει. Μέσα στο κέντρο των πολιτικών ζυμώσεων, στην αυλή του πανίσχυρου Αλή Πασά. Συμμετέχει έντονα στον δημόσιο βίο, λειτουργώντας ακόμα και ως αιρετοκριτής³⁸ στις αντιδικίες των συμπατριωτών του, γεγονός που καταδεικνύει σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό το κύρος του στην κοινωνία των Ιωαννίνων.³⁹

Παράλληλα, με τη σχέση του αυτή διασφαλίζει την εύρυθμη λειτουργία της σχολής του έναντι των εχθρικών κινήσεων. Σε πολλές περιπτώσεις, όταν εκτελεί τα πειράματά του στον χώρο της σχολής, καλεσμένοι του είναι ο ίδιος ο Αλή και οι γιοι του. Νομιμοποιεί έτσι τις νεωτεριστικές μεθόδους του και καταρρίπτει τις κατηγορίες που του προσάπτονται για αθεΐα. Δένει με αυτόν τον τρόπο τα χέρια των εχθρών του.⁴⁰ Τέλος, έχει και οικονομικά οφέλη από τη σχέση του αυτή.⁴¹

Από την άλλη μεριά ο Αλή έχει για δεξί του χέρι έναν άνθρωπο με το κύρος πνευματικό και κοινωνικό του Ψαλίδα. Για τον Αλή η εικόνα του προς τα έξω είναι ιδιαίτερος σημαντική και η παρουσία του Ψαλίδα του διασφαλίζει πρόσθετο κύρος στις διαπραγματεύσεις και συναντήσεις με ξένους περιηγητές και διπλωμάτες. Ο

³⁶ Στο ίδιο, σ. 45.

³⁷ Ελένη Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Η νεοελληνική αναγέννηση στα Γιάννενα*, Gutenberg, Αθήνα 2007, σ. 164-165.

³⁸ Η δουλειά του αιρετοκριτή ήταν να λύνει τις διάφορες διαμάχες των συμπολιτών του, ώστε αυτές να μην φτάσουν στα δικαστήρια. Τον ρόλο του αιρετοκριτή αναλάμβαναν άνθρωποι με μεγάλο πνευματικό και κοινωνικό κύρος. (βλ. Α. Ι. Βρανούσης, *Αθανάσιος Ψαλίδας ο Διδάσκαλος του Γένους*, Σύνδεσμος Αποφοίτων Ζωσιμαίας Σχολής Ιωαννίνων Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2008, σ. 38-39).

³⁹ Α. Ι. Βρανούσης, *ό.π.*, σ. 38-39.

⁴⁰ Ελένη Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Η νεοελληνική αναγέννηση στα Γιάννενα*, Gutenberg, Αθήνα 2007, σ. 164-165.

⁴¹ Α. Ι. Βρανούσης, *ό.π.*, σ. 48-50.

Ψαλίδας είναι στο μυαλό του Αλή ένα σημαντικό εργαλείο στις σχέσεις του με τους εξωτερικούς παράγοντες.⁴²

Όλοι οι περιηγητές που θα ταξιδέψουν στην Ήπειρο θα συναντηθούν μαζί του, ενώ τις διαπραγματεύσεις του Αλή με του Άγγλους, Γάλλους και Ρώσους κατακτητές των Ιονίων νήσων και των Ηπειρωτικών παραλίων, τις αναλαμβάνει προσωπικά ο Ψαλίδας. Βέβαια, ακόμα και σε αυτό το κομμάτι των καθηκόντων του δε διστάζει να εκφραστεί ελεύθερα. Σε αυτούς τους ξένους περιηγητές και διπλωμάτες μιλάει ανοιχτά για το όνειρο της ελευθερίας, για τον ελληνισμό και τα όσα έχει προσφέρει στον κόσμο. Δε διστάζει παράλληλα, να γίνει δυσάρεστος, εναντίον του ευρωπαϊκού κόσμου για τον τρόπο προσέγγισης αυτού στο ελληνικό θέμα.⁴³

Ο ίδιος ο Ψαλίδας εκτελεί, ωστόσο, τα καθήκοντά του με νόμιμο τρόπο, γεγονός που του εξασφαλίζει τη δυνατότητα να περατώσει αυτό που είχε εξ αρχής στο μυαλό του, δηλαδή τη διάνθιση των κινήσεων εκείνων, που θα οδηγήσουν στον ξεσηκωμό του γένους. Έτσι, μέσω της επίκαιρης θέσης του, αναπτύσσει μυστική αλληλογραφία με τον Χριστόφορο Περραιβό, τον πάλαι ποτέ σύντροφο του Ρήγα, ο οποίος βρίσκεται τη συγκεκριμένη περίοδο στην Πάργα και καταστρώνει το επαναστατικό του πλάνο για τον ξεσηκωμό των Παργινών και των Σουλιωτών.⁴⁴

Οι επιστολές του με τον Περραιβό – τον οποίο πιθανότατα δεν έχει συναντήσει ποτέ από κοντά – έχουν έντονο συνωμοτικό περιεχόμενο. Οι Τούρκοι αποκαλούνται εχθροί, αναφέρονται οι πολεμικές προετοιμασίες, ακόμα και η αποστολή χαρτών και σχεδίων του Ρήγα.⁴⁵ Είναι απαραίτητο στο σημείο αυτό να παραθέσουμε δυο αποσπάσματα των επιστολών του Περραιβού προς τον Ψαλίδα, για να αντιληφθούμε καλύτερα όσα αναφέρουμε παραπάνω. Γράφει ο Περραιβός σε κάποιο σημείο σε επιστολή του προς τον Ψαλίδα στα 1799: « ...Μή φθονήσης μέτοχον με ποιῶν τινῶν ἐξαιρέτων βίβλων, πρὸ πάντων δὲ τοῦ μεταφρασθέντος Ἀναχάρσιδος ἢ χαρτῶν γεωγραφικῶν ἐξόχως τῶν τοῦ πολύτλα (οὗτινος τὴν γνῶσιν οὐκ ἀφήρεσας) τέως τῶν παρὰ σοὶ βρυόντων μέλι καὶ γάλα καϊέρρωμένως ἔρρωσο.» Σε άλλη επιστολή γράφει ο Περραιβός: « Περὶ τῶν Γερμανορώσων μὴ πιστεύης παντὶ ῥήματι αἱ παρὰ τῶν ἐχθρῶν

⁴² Στο ίδιο, σ. 31, 37.

⁴³ Λ. Ι. Βρανούσης, *ό.π.*, σ. 31, 35.

⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 31-32.

⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 31-32.

γὰρ μαρτυρίαι ἀξιοπιστότεραί εἰσι. Ἡ παραγγελία ἤθελε τῇ σταλθῇ εὐθύς, πλὴν ὁ ἀγωγιάτης εἶχε γεμίσει τοὺς ἀσκούς...». ⁴⁶

Από τα δύο αυτά αποσπάσματα γίνεται αντιληπτό αυτό που αναφέραμε παραπάνω, περί συνωμοτικών ενεργειών του Ψαλίδα. Είναι σαφείς οι αναφορές τόσο στον Ρήγα – ο οποίος αναγράφεται ως πολύτλας⁴⁷ – όσο και στους Τούρκους ως εχθρούς, ενώ παράλληλα οι κρυπτογραφήσεις σε ορισμένα σημεία αποδεικνύουν περίτρανα τα παραπάνω. Ο Ψαλίδας, λοιπόν, διάβαζε και απαντούσε σε αυτές τις επιστολές ευρισκόμενος στην αυλή του Αλή Πασά.⁴⁸

Μια σημαντική παράμετρος που πρέπει να λάβουμε υπόψιν είναι και οι σχέσεις που είχε αναπτύξει ο Ψαλίδας με τη Φιλική Εταιρεία. Δεν είναι υπερβολικό να πούμε πως σχεδόν ολόκληρη η αυλή του Αλή Πασά είχε διαβρωθεί από Φιλικούς και ο Ψαλίδας ήταν ανάμεσα σε αυτούς.⁴⁹ Οι Φιλικοί προσπάθησαν να προσεγγίσουν ακόμα και τον ίδιο τον Αλή. Ο Ψαλίδας ήταν γνώστης όλων αυτών των κινήσεων. Άλλωστε δεν μπορούμε να παραβλέψουμε τις επαφές του με τη Ρωσία μέσω των συγγενών του, οι οποίοι συμμετείχαν ενεργά στις διεργασίες των φιλικών και στην επερχόμενη εξόρμηση του Υψηλάντη. Ήδη από το 1818 όλοι οι πατριωτικοί κύκλοι των Ιωαννίνων γνώριζαν το μεγάλο μυστικό, ενώ και οι ίδιοι οι φιλικοί πόνταραν πολλά σε αυτούς του κύκλους.⁵⁰

Όταν ο Αλή Πασάς αποκηρύχθηκε από τον Σουλτάνο, το 1820, και ξεκίνησε η πολιορκία των Ιωαννίνων από τις σουλτανικές δυνάμεις, οι Φιλικοί δράττονται τις ευκαιρίας και συγκεντρώνουν χρήματα και άντρες εκμεταλλευόμενοι τη συγκυρία. Ένας από εκείνους που συμμετέχουν στο «πλιάτσικο» είναι και ο γιατρός, έμπιστος

⁴⁶ Δημήτριος Μ. Σάρρος, «Γράμματα αναφερόμενα εις τους αγώνες του Σουλίου και της Πάργης», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τχ. α' και β' (1927), σ.280-283.

⁴⁷ Η συγκεκριμένη λέξη συναντάται στην Ομήρου Οδύσσεια και στην Ομήρου Ιλιάδα και πρόκειται για το τυπικό επίθετο του Οδυσσέα. Σημαίνει τον «καρτερικό», δηλαδή αυτόν που υπομένει πολλά. (βλ. J. B. Hainsworth «Ραψωδίες Ε-Θ», στο Stephanie West, Alfred Heubeck, J. B. Hainsworth, Αντώνης Ρεγκάκος (επιμ.), *Ομήρου Οδύσσεια. Κείμενο και ερμηνευτικό υπόμνημα*, τ. Α', εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 2009, σ. 481).

⁴⁸ Δημήτριος Μ. Σάρρος, *ό.π.* σ. 280-283.

⁴⁹ Για τις διεργασίες της Φιλικής Εταιρείας στην αυλή του Αλή Πασά και γενικότερα στην Ήπειρο, βλ. Αγγελική Μάρου, «Η Φιλική Εταιρεία και η Αυλή του Αλή Πασά: βολιδοσκοπήσεις, επιλογές και δικτυώσεις», στο Άννα Μανδυλαρά, Γιώργος Νικολάου (επιμ.), *Η Φιλική Εταιρεία. Επαναστατική δράση και μυστικές εταιρείες στη νεότερη Ευρώπη*, Ασίνη, Αθήνα 2017, σ. 179-215.

⁵⁰ Λ. Ι. Βρανούσης, *ό.π.*, σ. 62-63.

του Αλή και γαμπρός του Ψαλίδα, Λουκάς Βάγιας. Η Φιλική Εταιρεία έχει εκμεταλλευτεί στο έπακρο την ευκαιρία που της παρουσιάζεται.⁵¹

Την ίδια εκείνη περίοδο ο Υψηλάντης διορίζει «Αρχηγό των Ηπειρωτικών Όπλων» τον Χριστόφορο Περραιβό με τον οποίο είχε αναπτύξει στενή σχέση, όπως είδαμε παραπάνω, ο Αθανάσιος Ψαλίδας. Ο ίδιος καταφεύγει στα Ζαγοροχώρια μαζί με πολλούς ακόμα Γιαννιώτες. Εκεί πλέον είναι το κέντρο της επαναστατικής οργάνωσης.⁵² Ο Ψαλίδας μαζί με τον Βηλαρά, την άλλη μεγάλη προσωπικότητα των Ιωαννίνων της εποχής, βρίσκονται πλέον στο Τσεπέλοβο. Ο Ιωάννης Βηλαράς είναι ο επικεφαλής και διευθύνει την «Κάσσαν των Ιωαννίνων». Οι δύο τους έχουν αναλάβει το έργο του ξεσηκωμού ολόκληρης της Ηπείρου.⁵³

Στο Τσεπέλοβο θα παραμείνει για τα επόμενα σχεδόν δύο χρόνια ο Ψαλίδας και θα προχωρήσει σε μια σειρά ενεργειών, τις οποίες επικοινωνεί μαζί με τον Βηλαρά στην προσωρινή διοίκηση της επαναστατημένης Ελλάδας, και κυρίως στον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο. Κοινή συνισταμένη όλων αυτών των προτάσεων, τις οποίες θα αναλύσουμε διεξοδικότερα σε επόμενο κεφάλαιο, είναι η προσπάθεια ξεσηκωμού και συγκρότησης στρατευμάτων στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία.⁵⁴

Μετά την πτώση των Ιωαννίνων ο Ψαλίδας είχε χάσει τα πάντα. Η περιουσία του, η οποία ήταν στο μεγαλύτερο μέρος της ακίνητη, χάθηκε μαζί με την πτώση του Αλή Πασά. Το καλοκαίρι του 1822 αποφασίζει να μεταβεί στα Επτάνησα και συγκεκριμένα στην Κέρκυρα, για να συνεχίσει από εκεί τον πατριωτικό του αγώνα, αλλά και την επικοινωνία του με την προσωρινή Επαναστατημένη διοίκηση.⁵⁵

Στην Κέρκυρα ο Ψαλίδας έφτασε σε ηλικία 55 ετών. Είχε προλάβει να κάνει ακόμα δύο γάμους. Από τον πρώτο με τη Ζαχαρένια Κοντοβασίλη είχε αποκτήσει δύο παιδιά, τον Πέτρο και την Ελισάβετ, μετέπειτα σύζυγο του Λουκά Βάγια. Όμως και η δεύτερη γυναίκα του πεθαίνει σύντομα, όπως και η κόρη του. Από τον δεύτερο με την Βασιλική Σπάχου απέκτησε ακόμα δύο παιδιά, τον Πλάτωνα και την Ευφροσύνη. Ο Πλάτωνας πέθανε κατά το πρώτο έτος της επανάστασης, ενώ η Ευφροσύνη, σύζυγος

⁵¹ Στο ίδιο, σ. 63-64.

⁵² Λ. Ι. Βρανούσης, *ό.π.*, σ. 64.

⁵³ Στο ίδιο, σ. 64.

⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 64-69.

⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 66, 73.

του Αναστάσιου Γούδα, πέθανε πολύ αργότερα στα 1856, αλλά νωρίτερα από τη μητέρα της.⁵⁶

Παράλληλα με την παραμονή του στην Κέρκυρα, ο Ψαλίδας έχει στείλει τον γιο του Πέτρο, αλλά και τον γιο του Βηλαρά, Στέφανο, να συμμετάσχουν στον ένοπλο αγώνα της επαναστατημένης Ελλάδας. Ο γαμπρός του Λουκάς Βάγιας, βρίσκεται στα τέλη του 1822 στο Μεσολόγγι, στο πλάι του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου.⁵⁷

Στα 1823 ο Βηλαράς πεθαίνει στο Τσεπέλοβο, στο μέρος που νωρίτερα οι δυο τους οργάνωναν την περίφημη «Κάσσα των Ιωαννίνων». Είναι ένα ακόμα πλήγμα για τον Ψαλίδα, το οποίο όμως δεν τον εμποδίζει να συνεχίσει τις πατριωτικές του προσπάθειες. Με καρτερία περιμένει να αξιοποιηθεί σε κάποια επιτελική θέση από την προσωρινή διοίκηση της επαναστατημένης Ελλάδας.⁵⁸

Στην Κέρκυρα αρχίζει να γράφει στον Μαυροκορδάτο, στους φιλελληνικούς κύκλους του Λονδίνου, και οπουδήποτε αλλού θεωρεί πως χρειάζεται να ακουστεί. Ιδιαίτερα στα κύκλους του Λονδίνου απευθύνεται, για να αναδείξει τις υπεράνθρωπες προσπάθειες που καταβάλλει η Ελλάδα και η άνθρωποι της, θυσιαζόμενοι στον βωμό της ελευθερίας. Εκεί, άλλωστε, βρίσκεται και ο παλαιός του μαθητής Νικόλαος Μανιάκης,⁵⁹ ο οποίος ήταν έντονα δραστήριος ανάμεσα στους φιλελληνικούς κύκλους.⁶⁰

Ο Ψαλίδας της Κέρκυρας είναι ένας διαφορετικός Ψαλίδας από εκείνον των Ιωαννίνων. Η μεγάλη περιουσία του και ο «μύθος» του έμειναν πίσω στην ιδιαίτερη πατρίδα του. Στο νησί των Επτανήσων ο Ψαλίδας είναι φτωχός και επιβιώνει μέσα από κάποια ιδιωτικά μαθήματα που κάνει, ενώ ήδη έχει χάσει και δύο παιδιά.⁶¹ Το προσωπικό του δράμα όμως δεν τον αφήνει αμέτοχο σε σχέση με τα πεπραγμένα της επανάστασης. Υποθάλπει και συντηρεί Ηπειρώτες πρόσφυγες, πληρώνει από τα δικά

⁵⁶ Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.*, σ. 294.

⁵⁷ Λ. Ι. Βρανούσης, *ό.π.*, σ. 73.

⁵⁸ Λ. Ι. Βρανούσης, *ό.π.*, σ. 73.

⁵⁹ Για τον Ν. Μανιάκη, βλ. Ευστάθιος Πουλιάσης - Σίμος Μποζίκης, «Μια προσέγγιση της ζωής και της δράσης του καθηγητή της Ιονίου Ακαδημίας Νικολάου Μανιάκη», στο Γρηγόριος Ψαλλίδας (επιμ.), *Ιόνιος Ακαδημία: 190 χρόνια από την ίδρυσή της. Το ιστορικό πλαίσιο*. (Επιστημονική Ημερίδα, Κέρκυρα, 10 Δεκεμβρίου 2014), Εκδόσεις Ιονίου Πανεπιστημίου & Τμήμα Ιστορίας Ι.Π. - Ιόνιος Εταιρεία Ιστορικών Μελετών, Κέρκυρα 2019.

⁶⁰ Λ. Ι. Βρανούσης, *ό.π.*, σ. 73-74, 85.

⁶¹ Στο ίδιο, σ. 95.

του πενιχρά εισοδήματα, για να φυγαδεύσει οπλαρχηγούς από τη Χιμάρα και το Σούλι, ώστε να βοηθήσουν στον ένοπλο αγώνα.⁶²

Το παραπάνω επιβεβαιώνεται και από τη μαρτυρία του Χιμαριώτη οπλαρχηγού Σπύρου Μίλιου. Ο ίδιος επιβεβαιώνει με επιστολή του στον Μαυροκορδάτο στα 1825 πως ο Ψαλίδας και τα γράμματά του ήταν η κύρια αιτία, για να πολεμήσει στο πλευρό των Ελλήνων μαζί με τους συμπατριώτες του. Από την ίδια πηγή πληροφορούμαστε πως ο Ψαλίδας έγραφε και στον Πρένκα των Μερεντίτηδων,⁶³ αποσκοπώντας στα ίδια αποτελέσματα. Είναι φανερό πως πόνταρε σε μια παμβαλκανική εξέγερση εναντίον του Σουλτάνου.⁶⁴

Η Κέρκυρα την εποχή εκείνη δεν ήταν ένα φιλικό προς την επανάσταση περιβάλλον. Οι αγγλικές αρχές, που είχαν στην κυριότητά τους τα Επτάνησα, ήταν ενάντιοι στους επαναστατημένους Έλληνες, και είχαν κηρύξει αυστηρή ουδετερότητα. Περισσότερο αυστηρός, αν όχι εχθρικός, ήταν ο Ύπατος Αρμοστής των Επτανήσων Thomas Maitland. Μέσα σε τέτοιες συνθήκες είναι δεδομένο πως ο Ψαλίδας αντιμετωπιζόταν με έντονη δυσπιστία και καχυποψία.⁶⁵

Όπως και την εποχή της διαμονής του στα Γιάννενα του Αλή Πασά, έτσι και τώρα ο Ψαλίδας βρισκόταν εν μέσω ενός ιδιαίτερα μεταβαλλόμενου και δύσκολου περιβάλλοντος. Με τον ίδιο ζήλο και την ίδια άγνοια κινδύνου ο Ψαλίδας συνέχιζε να προχωρά σε ενέργειες, οι οποίες θα μπορούσαν να τον φέρουν σε δυσμενή θέση.

Ο Ψαλίδας, παραμερίζοντας τους κινδύνους που ενείχαν οι πράξεις του, συνεχίζει τον ανένδοτο αγώνα του για την ελευθερία της πατρίδας του. Μεγάλο του όνειρο να δει απελευθερωμένες την Ήπειρο και τη Θεσσαλία, όπως σημειώσαμε και προηγουμένως. Δε διστάζει μάλιστα στα 1828 να αποστείλει δύο επιστολές στον Ιωάννη Καποδίστρια, υποβάλλοντας τις σκέψεις του για τις δύο αυτές περιοχές, με βάση δύο υπομνήματα που είχε συγγράψει και είχε δημοσιεύσει προηγουμένως.⁶⁶

Στα υπομνήματα αυτά παραθέτει όλα εκείνα τα στοιχεία γεωγραφικά, πολιτισμικά, κοινωνικά, τα οποία θεωρεί πως πρέπει να είναι γνωστά στον κυβερνήτη. Με τα όσα

⁶² Στο ίδιο, σ. 82-84.

⁶³ Οι Μερεντίτηδες ήταν φυλή της βόρειας Αλβανίας, ενώ όσον αφορά τα θρησκευτικά τους πιστεύουν ήταν καθολικοί χριστιανοί. (βλ. Λ. Ι. Βρανούσης, *Αθανάσιος Ψαλίδας ο Διδάσκαλος του Γένους*, Σύνδεσμος Αποφοίτων Ζωσιμαίας Σχολής Ιωαννίνων Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2008, σ. 83).

⁶⁴ Λ. Ι. Βρανούσης, *ό.π.*, σ. 82-83.

⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 95-96.

⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 138-146.

γράφει προσπαθεί να αποδείξει πως οι συγκεκριμένες περιοχές είναι αυταπόδεικτα αναπόσπαστο κομμάτι του έθνους και πως δεν νοείται νέο ελληνικό κράτος, δίχως την Ήπειρο και τη Θεσσαλία.⁶⁷

Η καχυποψία, που περιγράψαμε παραπάνω, η οποία περιέβαλε τον Ψαλίδα, δε θα μπορούσε να εκφραστεί καλύτερα από τον τρόπο που τέθηκε στο περιθώριο, κατά την ίδρυση της Ιόνιου Ακαδημίας το φθινόπωρο του 1823. Άμεσα ξεκίνησε και η στελέχωση της Ακαδημίας με καθηγητές, που αναγορεύονταν σε διδάκτορες και αναλάμβαναν τη θέση τους. Ανάμεσα τους και παλιοί μαθητές του Ψαλίδα, όπως ο Κωνσταντίνος Ασώπιος και ο Χριστόφορος Φιλητάς.⁶⁸⁶⁹

Δύο χρόνια μετά ήρθε και η σειρά του Ψαλίδα να αναγορευτεί διδάκτορας, αλλά καμία έδρα δεν του δόθηκε. Παρά το γεγονός πως η συγκεκριμένη κίνηση αποδόθηκε σε αντιδικία με τους παλιούς του μαθητές, κάτι τέτοιο δεν ίσχυε. Ήταν αυτή η δυσπιστία στο πρόσωπο του, αλλά και σε εκείνο της επανάστασης, η οποία του στερούσε μian έδρα στην Ακαδημία. Ήταν το φλογερό του πάθος για ελευθερία και οι ατέλειωτες πατριωτικές του πράξεις αυτές, που τον έθεταν στο περιθώριο και τον παραγκωνισμό.⁷⁰

Σε όλα τα παραπάνω θα πρέπει να συνυπολογίσουμε και το παρελθόν του Ψαλίδα, ο οποίος πολλάκις είχε κατηγορήσει την Αγγλία, ενώ παράλληλα ήταν στιγματισμένος στην επτανησιακή κοινωνία ως φιλωρόσος. Βέβαια, όλα αυτά τα γεγονότα δεν θα μπορούσαν παρά να τον πικράνουν.

Αξίζει στο σημείο αυτό να παραθέσουμε τη δική του άποψη. Γράφει ο Ψαλίδας: *«Ἀρχισεν ἐδὼν Ἀκαδημία καὶ τὸν πρῶτον χρόνον δὲν μοῦ εἰπώθη τίποτε... Τὸν δεῦτερον χρόνον μοῦ δίδει τὴν εἴδησιν (ο Γκυίλφορδ) διὰ τοῦ κυρίου Λουσινιανοῦ, ἐξ απορρήτων του, νὰ ἐτοιμάσω τὰ φορέματα τὰ ἀκαδημαϊκὰ καὶ νὰ πηγαίνω εἰς τὴν Ἀκαδημίαν νὰ μὲ κάμῃ Διδάκτορα τῆς Φιλοσοφίας. Ἐξόδευσα τριάντα τάλληρα εἰς τὰ φορέματα, ἐπῆγα εἰς τὴν Ἀκαδημίαν, μὲ ἐκήρυξε Διδάκτορα τῆς Φιλοσοφίας, καὶ κανένα τόπον δὲν μοῦ ἔδωκε. Διὰ τί; Δὲν ἤξεύρω...*

⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 138-146.

⁶⁸ Για τους πνευματικούς και κοινωνικούς συσχετισμούς μεταξύ Φιλητά, Ασώπιου, Ψαλίδα, Κοραή, Γκυίλφορδ, βλ. Κώστας Δ. Βελιαρούτης, « Χριστόφορος Φιλητάς ο Διδάσκαλος του Γένους», *Ηπειρωτική Εστία*, τχ. 151 (Νοέμβριος 1964), σ. 815-817.

⁶⁹ Λ. Ι. Βρανούσης, *ό.π.*, σ. 97-98.

⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 97- 99.

Ίσως χρειάζονταν νὰ κολακεύσω κανέναν διὰ νὰ τὸ ἐπιτύχω;... Ἀλλ' αὐτὸ δὲν τὸ ἔκαμα νέος καὶ τώρα γέροντας δὲν μοῦ πρέπει!.. Εἶναι ποταπότης εἰς ἑμένα νὰ κολακεύσω ἕναν ἀπὸ τοὺς διδασκάλους διὰ νὰ μεσιτεύσῃ εἰς τὸν Κόμητα, ὁποῖος μ' ἐγνώρισε καὶ μ' ἐκήρυξε διὰ διδάσκαλον τῆς Ἰονίας Ἀκαδημίας...».⁷¹

Αυτή, ωστόσο, δεν ήταν τελευταία απογοήτευση που δέχτηκε ο Ψαλίδας. Η κοινότητα της Τεργέστης αποφάσισε να τον καλέσει για διευθυντή της εκεί ελληνικής Σχολής. Ως απαράβατο όμως όρο είχε θέσει, ο διευθυντής να είναι κοραϊστής. Ο Ψαλίδας, ωστόσο, ήταν βαθιά αντικοραϊστής και μέσα από το εκπαιδευτικό του έργο, είχε παλέψει επί πολλά έτη για την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας, και άλλων μη κοραϊστικών αντιλήψεων.⁷²

Άλλωστε είναι γνωστή και η κόντρα, η οποία εξελίχθηκε με τα χρόνια μεταξύ των δύο. Το σημείο της έντονης τριβής τους ήταν σίγουρα το γλωσσικό ζήτημα. Παρόλα αυτά υπήρχε και μια υποβόσκουσα ζήλια του Ψαλίδα για τον Κοραή,⁷³ καθώς η επιρροή που ασκούσε ο δεύτερος στην πνευματική ζωή του τόπου ήταν μεγάλη. Δεν πρέπει να παραβλέψουμε και την εκτίμηση, την οποία απολάμβανε ο Κοραής, από ανθρώπους όπως ο Ζωσιμάς και ο Καπλάνης. Μέσω αυτών πολλές φορές προσπάθησε να νουθετήσει τον Ψαλίδα και να τον φέρει στα δικά του πνευματικά μέτρα.⁷⁴

Για κάποια περίοδο η σχέσεις των δύο δεν ήταν έντονα εχθρικές, και μάλιστα αλληλογραφούσαν σε ένα τυπικό βέβαια πλαίσιο. Όταν ρωτούσαν τον Ψαλίδα περί Κοραή, η απάντηση του ήταν συγκαταβατική. Αργότερα όμως, όταν ο Ψαλίδας είδε πως οι απόψεις του Κοραή περί γλωσσικού ζητήματος τείνουν να υπερκεράσουν τις δικές του, αντέδρασε. Έτσι, θα μπορούσαμε να πούμε πως από ένα σημείο και έπειτα ο Ψαλίδας εξελίχθηκε σε φανατικό αντικοραϊστή. Υπό αυτό το πρίσμα γίνεται ξεκάθαρο πως ο Γιαννιώτης διδάσκαλος δε θα μπορούσε να αναλάβει ποτέ τη διεύθυνση μιας σχολής, η οποία θα δρούσε μέσα σε ένα αμιγώς κοραϊστικό πλαίσιο.⁷⁵

Ανεξάρτητα από το πλαίσιο αυτό ο Ψαλίδας πιθανότατα δε θα δεχόταν να μεταβεί στην Τεργέστη και να εγκαταλείψει την Κέρκυρα τη δεδομένη χρονική στιγμή. Η

⁷¹ Στο ίδιο, σ. 98-99.

⁷² Λ. Ι. Βρανούσης, *ό.π.*, σ. 100-101.

⁷³ Για τη ζωή και το έργο του Κοραή, βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Γνώση, Αθήνα 2000, σ. 251-281.

⁷⁴ Λ. Ι. Βρανούσης, *ό.π.*, σ. 101-103.

⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 101-103.

μετάβαση του στην Ευρωπαϊκή αυτή πόλη θα σήμαινε και την απομάκρυνσή του από το επαναστατικό κέντρο και από τις πατριωτικές του ενέργειες. Εν τέλει στα 1828 ο Ψαλίδας διορίστηκε διευθυντής του Ελληνικού Λυκείου της Λευκάδας. Ήταν ο τόπος που έμελλε να γραφτούν και οι τελευταίες σελίδες της ζωής του. Στις 20 Ιουλίου του 1829 άφησε την τελευταία του πνοή.⁷⁶

Τα νέα του θανάτου του κυκλοφόρησαν γρήγορα και σκόρπισαν θλίψη σε ολόκληρη την επτανησιακή κοινωνία, σε φίλους, σε παλιούς μαθητές και εν γένει σε όλο τον κόσμο που θαύμαζε και εκτιμούσε τον μεγάλο αυτό διδάσκαλο. Μια ένδειξη εκτίμησης ήταν και η τιμητική σύνταξη που αποφάσισε να προσφέρει η Ιόνιος Γερουσία στη χήρα του Ψαλίδα, την οποία όμως η ίδια δεν δέχτηκε.⁷⁷

Ωστόσο, το σπουδαιότερο μετά θάνατον εγκώμιο πλέκεται από τον φιλέλληνα καθηγητή της Ιόνιας Ακαδημίας, Gaetano Grassetti. Η νεκρολογία, η οποία τυπώθηκε και κυκλοφόρησε στην Κέρκυρα, είναι ένα μανιφέστο θαυμασμού για τις ιδέες, τον αγώνα και την προσφορά του Ψαλίδα στην Ελλάδα. Γράφει σε κάποιο σημείο ο Ιταλός καθηγητής: *«Στάθηκε ένας πραγματικός εύεργέτης τῆς χώρας του ἐπὶ τριάντα ὁλόκληρα χρόνια! Καὶ δὲν ὑπάρχει σήμερα Ἡπειρώτης ποὺ νὰ μὴν τὸν ἀναθυμᾶται καὶ νὰ μὴ δακρύζῃ!...»*.⁷⁸ Ο Ψαλίδας θάφτηκε στη Λευκάδα και μια επιτύμβια πλάκα έμεινε να πλέκει το εγκώμιο του.⁷⁹

Συμπερασματικά ο Ψαλίδας έδωσε μια νέα ώθηση στα ελληνικά γράμματα, αγωνίστηκε για την καθιέρωση της απλής γλώσσας στην εκπαίδευση, εισήγαγε νεωτερισμούς και προοδευτικές ιδέες αδιανόητες για το κοινωνικό πλαίσιο της εποχής, αγωνίστηκε με πάθος, αυταπάρνηση και ενθουσιασμό για την ελευθερία της πατρίδας του.

Σταχυολογώντας τα κυριότερα σημεία, καταλήγουμε στον αρχικό στόχο μας, δηλαδή στη σύνθεση των τριών αξόνων με κοινό σημείο τον επαναστάτη Ψαλίδα. Η εκπαίδευση, η ζωή του, το μεταρρυθμιστικό εκπαιδευτικό του έργο, οι ενέργειες δίπλα στον Αλή Πασά, η αλληλογραφία του με κομβικά μέλη του επαναστατικού αγώνα, η επιλογή των πόλεων εγκατάστασης, ακόμα και η εχθρική στάση του απέναντι σε πρόσωπα, καταστάσεις και καθιερωμένες αντιλήψεις δεν ήταν τίποτα

⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 104-105.

⁷⁷ Λ. Ι. Βρανούσης, *ό.π.*, σ. 105, 108.

⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 105-107.

⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 108.

άλλο παρά ένας συνεχής επαναστατικός αγώνας. Η ζωή του Ψαλίδα και οι πράξεις του καθορίζονται από αυτόν τον συνεχή επαναστατικό αναβρασμό.

Κεφάλαιο 2: Η αλληλογραφία Ψαλίδα - Μαυροκορδάτου κατά τα χρόνια της Επανάστασης.

Στο προηγούμενο κεφάλαιο γνωρίσαμε τον Ψαλίδα μέσα από τα πεπραγμένα της ζωής του. Είδαμε τις σχέσεις του με σημαίνοντα πρόσωπα της εποχής, το εκπαιδευτικό του έργο, τις επαναστατικές διεργασίες. Στο παρόν κεφάλαιο θα γνωρίσουμε τον Ψαλίδα μέσα από τα γραφόμενα του. Κυρίως θα γνωρίσουμε τον επαναστάτη Ψαλίδα, που μέσω των γραμμάτων του προσπαθεί να προσθέσει ένα λιθαράκι στο επαναστατικό οικοδόμημα, το οποίο την εποχή εκείνη χτίζεται με γοργούς ρυθμούς.

Θα δούμε, λοιπόν, μια σειρά επιστολών από και προς τον Ψαλίδα. Ο κυριότερος όγκος αυτών αφορά τις επιστολές που ανταλλάχθηκαν μεταξύ Ψαλίδα και Μαυροκορδάτου⁸⁰ αμέσως μετά την κήρυξη της επανάστασης στα 1821. Πλην των επιστολών μεταξύ των δυο αυτών αντρών θα παρεμβάλλουμε και την αλληλογραφία

⁸⁰ Για τη ζωή του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, αλλά και για την πολιτική δράση του κατά την Επανάσταση, βλ. Γεώργιος Κ. Θεοδωρίδης, *Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος και η δράση του από την Ανατολή στη Δύση και από τη Δύση στην Επανάσταση (1791-1821)*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1998, σ. 41-174, 284-365.

με κάποια άλλα πρόσωπα – όπως την επιστολή του Μανιάκη προς τον Ψαλίδα - κάτι το οποίο θα μας βοηθήσει να αντιληφθούμε καλύτερα τη συμβολή του πρώτου στην Ελληνική Επανάσταση.

Ο Μαυροκορδάτος ήδη από τις 15 Ιανουαρίου του 1822, και μετά τη συνέλευση της Επιδαύρου, βρισκόταν στη θέση του προέδρου του εκτελεστικού σώματος της, πρόσφατα συγκροτημένης και νεοσύστατης Διοίκησης των Ελλήνων, η οποία και εγκαθίδρυσε το πρώτο προσωρινό πολίτευμα της Ελλάδας. Μέλη του εκτελεστικού ήταν ακόμα οι Αθανάσιος Κανακάρης, Αναγνώστης Παπαγιαννόπουλος, Ιωάννης Ορλάνδος και Ιωάννης Λογοθέτης. Πρόεδρος του βουλευτικού σώματος είχε εκλεγεί ο Αλέξανδρος Υψηλάντης και αντιπρόεδρος ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης. Στην πραγματικότητα όμως ο Μαυροκορδάτος κατείχε το πιο σημαντικό αξίωμα.⁸¹ Ο Ψαλίδας κατά το ίδιο έτος, όπως είδαμε και παραπάνω, είχε εγκατασταθεί στην Κέρκυρα, όπου η επικοινωνία με την υπόλοιπη Ελλάδα ήταν ευκολότερη.

Η πρώτη επιστολή που συναντούμε συντάσσεται στις 10 Ιουλίου του 1822 στην Κέρκυρα και έχει αποδέκτες τη Βουλή των Ελλήνων και τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο.⁸² Κατά το διάστημα αυτό οι εξελίξεις στο επαναστατικό μέτωπο είναι πολλές και σημαντικές. Ο Μαχμούτ Πασάς Δράμαλης έχει αναλάβει να καταπνίξει την επανάσταση, ξεκινώντας δυναμικά με την καταστροφή της Θήβας και την κατάληψη του Ακροκορίνθου, ενώ ξεκινά την πολιορκία του Άργους. Τελικά, θα ηττηθεί από τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη στα στενά των Δερβενακίων και η καταστροφή του θα ολοκληρωθεί από τη στρατιά του Νικηταρά στο Αγιονόρι Κορινθίας. Λίγους μήνες αργότερα ο Δράμαλης θα κείτονταν νεκρός μετά την τεράστια αποτυχία του και την καταστροφή του στρατού του.⁸³

Στην περιοχή της Ηπείρου οι Έλληνες δυνάμεις υπό την αρχηγία του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου θα ηττηθούν στο Πέτα από την στρατιά του Μεχμέτ Ρεσίτ Κιουταχή Πασά στις αρχές Ιουλίου 1822.⁸⁴ Παράλληλα, στο Αγγλικό Προξενείο στην Πρέβεζα, με την εγγύηση του Άγγλου Πρόξενου Κάρολου Μάγερ, υπογράφεται συνθήκη

⁸¹ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, *Η ελληνική επανάσταση και η ίδρυση του ελληνικού κράτους (1821-1832)*, τ. ΙΒ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, σ. 215.

⁸² Ακαδημία Αθηνών, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, *Ιστορικών Αρχείων Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου*, τ. Πέμπτος, τχ. 1, Αθήνα 1965, σ. 269-272.

⁸³ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, *ό.π.*, σ. 249-258.

⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 267-268.

ανάμεσα στους Σουλιώτες και τους Τούρκους, η οποία περιελάμβανε την εγκατάλειψη της Κιάφας και την μεταφορά τους με ασφάλεια στα Επτάνησα.⁸⁵

Καθώς η Επανάσταση, λοιπόν, προχωρά, ο Ψαλίδας αδημονεί να συμμετάσχει ενεργά σε αυτή με κάποιον σημαίνοντα ρόλο. Έτσι, απευθύνεται στη Βουλή των Ελλήνων, για να του ανατεθεί αυτός ο ρόλος που αναζητά.⁸⁶ Στο πρώτο σκέλος της επιστολής του ο Ψαλίδας ξεκινά με μian αισιόδοξη πρόβλεψη για το ευτυχές τέλος της Επανάστασης και εκφράζει τον ζήλο του για την εξέλιξη αυτή την οποία, όπως λέει ο ίδιος, καρτερεί είκοσι χρόνια. Δικαιολογεί τον εαυτό του για τη μικρή συμβολή του σε αυτό τον πρώτο κύκλο επαναστατικών διεργασιών, καθώς οι δυστυχίες των Ηπειρωτών δεν του άφησαν πολλά περιθώρια για κάτι καλύτερο. Μάλιστα, παραθέτει τρεις λόγους, για να αιτιολογήσει το παραπάνω. Αυτοί είναι: 1) Η κυριαρχία του Αλή Πασά, 2) Η καταστροφή των Ιωαννίνων, κατά την οποία διασκορπίστηκαν σε διάφορα μέρη, δίχως να γνωρίζει ο ένας που βρίσκεται ο άλλος, 3) η αποδημία όσων έτρεφαν φιλελεύθερα αισθήματα και η παραμονή μόνο εκείνων που δεν συμμερίζονταν την επαναστατική προοπτική.⁸⁷

Στο δεύτερο σκέλος η επιστολή του Ψαλίδα επικεντρώνεται στο σχεδιασμό της επόμενης μέρας. Αναφέρει πως μετά την πτώση του Αλή Πασά περίμεναν οδηγίες για το τι θα έπρεπε να κάνουν, ενώ αναφέρει πως μέσω των Λασπά και Καραμίχα⁸⁸ απέστειλε γενικό πολεμικό σχέδιο της Ηπείρου. Σε αυτό συμπεριέλαβε την χωρογραφία και τον χαρακτήρα των Αρβανιτών, της μοναδικής εναπομείνας Οθωμανικής δύναμης της περιοχής. Μια παρόμοια επιστολή, τονίζει, εστάλη και από τον Βηλαρά στον Μαυροκορδάτο, χωρίς όμως ανταπόκριση, όπως αναφέρει ο ίδιος ο Ψαλίδας, πληροφορημένος προφανώς από τον ίδιο τον Βηλαρά.⁸⁹

Έτσι, σε συνεννόηση με τον τελευταίο πήραν την απόφαση να ενεργούν ο ένας από το Ζαγόρι και ο άλλος από την Κέρκυρα, ώστε να έχει απέναντι του τα δυτικά Ηπειρωτικά παράλια και να επικοινωνεί ευκολότερα με αυτά και με του ένοπλους παρακαλαμίτες, τους οποίους γνωρίζει καλά, όπως λέει, αλλά και με την υπόλοιπη

⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 269.

⁸⁶ Ακαδημία Αθηνών, *ό.π.*, τχ. 1, σ. 269-272.

⁸⁷ Ακαδημία Αθηνών, *ό.π.*, τχ. 1, σ. 269-270.

⁸⁸ Για σχετικό υπόμνημα Καραμίχα, βλ. Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας, Πρακτικά του Βουλευτικού της Α' Βουλευτικής Περιόδου (1822 – 1823), τόμος 1^{ος}, Αναφοραί προς το Βουλευτικόν (από 20 Ιανουαρίου 1822 έως 8 Απριλίου 1823), σ. 228–229, διαθέσιμο στο: <https://paligenesia.parliament.gr/periexomena.php?tm=1#> (Πρόσβαση 10/1/2020).

⁸⁹ Ακαδημία Αθηνών, *ό.π.*, τχ. 1, σ. 270.

Ελλάδα. Σκοπός του η ένωση των Παρακαλαμιτών με τους Σουλιώτες και η συγκρότηση μιας δύναμης 15 χιλιάδων ανδρών, που θα πολεμήσουν τους Αρβανίτες. Από την απέναντι πλευρά στόχος είναι ο Βηλαράς να ενδυναμώσει την ανατολική πλευρά, να απλωθεί ο πόλεμος στα στενά του Τεπελενίου και τέλος να ενωθούν οι δύο δυνάμεις στα στενά του Δελβίνου.

Στο τρίτο σκέλος της επιστολής ο Ψαλίδας παραθέτει τις προϋποθέσεις, για να επιτευχθούν όλα τα παραπάνω. Αυτές, σύμφωνα με τον ίδιο, είναι οι κάτωθι τρεις: 1) αποδείξεις πληρεξουσιότητας για τον ίδιο και για τον Βηλαρά, 2) χρήματα, 3) πολεμοφόδια. Ο Ψαλίδας όμως δεν αρκείται στις προϋποθέσεις αυτές, αλλά επεξηγεί τους λόγους που είναι απαραίτητο το καθετί. Η πληρεξουσιότητα, για να πείθονται οι άνθρωποι πως έχουν την στήριξη της ελληνικής Διοίκησης, και κυρίως οι πλούσιοι ώστε να συνεισφέρουν οικονομικά. Τα χρήματα για τα έξοδα των πεζών που θα στέλνονται κατά τόπους, για να βοηθούν στην εξέλιξη του αγώνα. Τέλος, τα πολεμοφόδια και ιδίως το μπαρούτι ήταν το πλέον απαραίτητο συστατικό για έναν ένοπλο αγώνα.⁹⁰

Στη συνέχεια ο Ψαλίδας αναφέρει πως θα έβαζαν οι ίδιοι τα χρήματα, αλλά πλέον, μετά την καταστροφή των Ιωαννίνων, τους είχαν απομείνει μόνο τα αναγκαία, κάτι που είναι αλήθεια, όπως σημειώσαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο. Για τους άνωθεν λόγους, γράφει ο Ψαλίδας, στάλθηκε εκεί ο Στέφανος Βηλαράς⁹¹, για να βοηθήσει την κατάσταση, να δέχεται και να στέλνει γράμματα, αλλά και να διηγηθεί διά ζώσης το σχέδιο που παρέθεσε προηγουμένως. Μάλιστα, ζητά η πληρεξουσιότητα και τα χρήματα να δοθούν στον Στέφανο Βηλαρά και να σταλούν από εκείνον. Ο Ψαλίδας κλείνει αυτή την επιστολή του, λέγοντας πως το μοναδικό κίνητρο που έχει δεν είναι άλλο από τον ζήλο για την ελευθερία, προσπαθώντας να απομακρύνει οποιαδήποτε σκιά θα μπορούσε να προκαλέσει η διάθεσή του για την ανάληψη ηγετικών πρωτοβουλιών.⁹²

Όπως αντιλαμβανόμαστε από την παραπάνω επιστολή ο Ψαλίδας αγωνιά για τη δραστική συμμετοχή του στην Επανάσταση. Χωρίζει τα γραφόμενά του σε τρία

⁹⁰ Ακαδημία Αθηνών,ό.π., τχ. 1, σ. 271.

⁹¹ Γιός του Ιωάννη Βηλαρά. Στο Μεσολόγγι τον έστειλε ο Ψαλίδας, αφού τον πήρε πρώτα μαζί του στην Κέρκυρα. (βλ.Α. Ι. Βρανούσης, *Αθανάσιος Ψαλίδας ο Διδάσκαλος του Γένους*,Σύνδεσμος Αποφοίτων Ζωσιμαίας Σχολής Ιωαννίνων Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2008, σ. 71-72).

⁹² Ακαδημία Αθηνών,ό.π., τχ. 1, σ. 271-272

σκέλη. Στο πρώτο προσπαθεί να κερδίσει την εμπιστοσύνη και να πείσει για τις αγνές προθέσεις του. Στο δεύτερο αναπτύσσει περιληπτικά το σχέδιο του, ενώ στο τρίτο παραθέτει τα ζητούμενα, για να μπορέσει να υλοποιηθεί το πλάνο εκείνου και του Βηλαρά.⁹³

Η απάντηση στην άνωθεν επιστολή έρχεται από τον ίδιο τον Μαυροκορδάτο, λίγους μήνες μετά, στις 12 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους. Η Ελληνική Επανάσταση έχει αποδοκιμαστεί με διακήρυξη στο συνέδριο της Βερόνα τον Νοέμβριο εκείνου του έτους.⁹⁴ Όμως οι ελληνικές δυνάμεις έχουν πετύχει σημαντικές νίκες, και έχουν καταφέρει την πτώση του Ναυπλίου με αποτέλεσμα την κατάληψή του.⁹⁵ Ο αγώνας δίνεται σχεδόν σε όλα τα μήκη και τα πλάτη του ελληνικού χώρου, ενώ και η 1^η πολιορκία του Μεσολογγίου από τις Τουρκικές δυνάμεις αποτυγχάνει.⁹⁶ Παρά τις αντίθετες προβλέψεις η Επανάσταση συνεχίζεται.⁹⁷ Ο Μαυροκορδάτος αναφέρει πως πληροφορήθηκε και από τον Βηλαρά όλα όσα θέλουν, ωστόσο δεν μπορεί να συνεισφέρει, καθώς βρίσκονται διά μέσω σοβαρών κινδύνων και μεγάλων αναγκών. Αφήνει όμως ένα παράθυρο ανοιχτό για το μέλλον.⁹⁸

Η επόμενη επιστολή του Ψαλίδα συντάσσεται στις 17 Ιανουαρίου του 1823 και έχει αποδέκτη τον Μαυροκορδάτο. Ο Ιωαννίτης δάσκαλος εκφράζει το παράπονο του για τη μη αποστολή γράμματος από τον Μαυροκορδάτο, ενώ τον παρακαλά να ακούσει κάποια πράγματα που θα του αναφέρει ο κομιστής της επιστολής.⁹⁹ Στην παρούσα επιστολή γίνεται και μια σύντομη ενημέρωση προς τον αποδέκτη της επιστολής για την κατάσταση της Ηπείρου, ενώ καταλήγει με το συμπέρασμα πως η Ήπειρος είναι πλέον άδεια από εχθρούς.¹⁰⁰

Στις 12 Φεβρουαρίου του 1823, και ενώ η έδρα της επαναστατικής κυβέρνησης έχει μεταφερθεί από τον Γενάρη στο Ναύπλιο,¹⁰¹ συναντούμε την ογκωδέστερη επιστολή του Ψαλίδα προς τον Μαυροκορδάτο. Είναι εκείνη που μας δίνει πιο ανάγλυφα από

⁹³ Στο ίδιο, σ. 269-272.

⁹⁴ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π., σ. 288.

⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 281.

⁹⁶ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π., σ. 272-275.

⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 281-282.

⁹⁸ Ακαδημία Αθηνών, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, *Ιστορικών Αρχείων Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου*, τ. Πέμπτος, τχ. 2, Αθήνα 1965, σ. 362.

⁹⁹ Δεν αναφέρεται το όνομά του, αλλά πρόκειται για κάποιον συμπατριώτη του Ψαλίδα από τα Ιωάννινα.

¹⁰⁰ Ακαδημία Αθηνών, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, *Ιστορικών Αρχείων Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου*, τ. Πέμπτος, τχ. 3, Αθήνα 1965, σ. 53-54.

¹⁰¹ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π., σ. 296.

ποτέ τον επαναστατικό χαρακτήρα του πάλαι ποτέ διευθυντή της Καπλανείου σχολής, καθώς και τις ιδέες του για το παρόν και το μέλλον της Επανάστασης, όπως και για το ελεύθερο ελληνικό κράτος. Ουσιαστικά, πρόκειται για τη σημαντικότερη των επιστολών που μελετούμε.¹⁰²

Οι άνωθεν επιστολές στις αρχές του 1823, όπως και αυτές που εγράφησαν στη συνέχεια, γράφονται ενώ η Επανάσταση βρίσκεται στη φάση της σταθεροποίησής της. Το έθνος καταφέρνει να συγκροτήσει διοίκηση, ενώ αντιστέκεται σθεναρά και αποκρούει τις προσπάθειες των Τούρκων για τερματισμό του αγώνα.¹⁰³ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ο Ψαλίδας απευθύνεται στον Μαυροκορδάτο, με αισιοδοξία και σιγουριά για την επαναστατική προοπτική, και επικεντρώνεται στο ζήτημα της Ηπείρου και της Θεσσαλίας, οι οποίες περιοχές αποτελούν τον διακαή του πόθο, για να τις δει απελευθερωμένες.¹⁰⁴

Στην επιστολή που μελετούμε, ο Ψαλίδας και πάλι αρχικά εκφράζει τα παράπονά του για την έλλειψη απόκρισης, με κάποιο γράμμα, του Μαυροκορδάτου, ενώ τον εξάρει για την υπομονή που επιδεικνύει κατά τη διάρκεια του Αγώνα, η οποία υπομονή οδηγεί σε θετικά επαναστατικά αποτελέσματα. Στη συνέχεια της επιστολής προχωράει σε μια γεωπολιτικοπολιτισμική ανάλυση της Ηπείρου και της Θεσσαλίας, για να καταδείξει τη σημασία που έχουν οι συγκεκριμένες περιοχές για το ελληνικό έθνος.¹⁰⁵

Ο Ψαλίδας στην επιστολή του περιγράφει τις δύο περιοχές ως πλέον σημαίνουσες για την αύξηση, την ενδυνάμωση και την ασφάλεια, καθώς η μεν Ήπειρος μπορεί να λειτουργήσει ως ορμητήριο, οχύρωμα και προπύργιο για την Ιλλυρία,¹⁰⁶ όπως αποκαλεί τις κατ' εξοχήν αλβανικές περιοχές, η δε Θεσσαλία για τη Μακεδονία. Η Θεσσαλία, όπως γράφει, χωρίζεται από τη Μακεδονία από δύο βουνά, την Πίνδο και τα Χάσια. Την Ήπειρο από τη Μακεδονία την χωρίζει η Πίνδος, και από την «Γκεγκαρία» το όρος Τομόρι.¹⁰⁷ Παράλληλα, γράφει ότι οι δύο αυτές περιοχές είναι ιδιαίτερα πλούσιες, κάτι εξίσου σημαντικό για την επανάσταση.

¹⁰² Ακαδημία Αθηνών, *ό.π.*, τχ. 3, σ. 123-131.

¹⁰³ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, *ό.π.*, σ. 11.

¹⁰⁴ Ακαδημία Αθηνών, *ό.π.*, τχ. 3, σ. 123-131.

¹⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 124-126.

¹⁰⁶ Γεωγραφικός προσδιορισμός για τα σημερινά δυτικά Βαλκάνια.

¹⁰⁷ Σημερινό Τομόρ Αλβανίας.

Στη συνέχεια της επιστολής του ο Ψαλίδας αιτιολογεί την άποψή που εξέφρασε παραπάνω για τον πλούτο των δύο αυτών περιοχών. Από τη μία η Θεσσαλία αποτελείται από 70 χιλιάδες ζευγάρια γης¹⁰⁸, εκ των οποίων τη δεδομένη στιγμή μόνο τα 10 χιλιάδες είναι ενεργά. Σε αυτή τη γη της Θεσσαλίας παράγονται δημητριακά, κρασί, βαμβάκι, σουσάμι, μετάξι, λάδι. Είναι ένας τεράστιος όγκος προϊόντων με βασικά είδη πρώτης ανάγκης. Από την άλλη η Ήπειρος μπορεί να μην έχει μια τέτοια σε όγκο παραγωγή, αλλά διαθέτει ασήμι, πολύτιμα μέταλλα και χάλκωμα όσο όλη η υπόλοιπη Ελλάδα μαζί, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ψαλίδας.¹⁰⁹

Ο τελευταίος συνεχίζει με την ανάλυση των πληθυσμών που αποτελούν τις δύο αυτές επαρχίες, με στόχο να αναδείξει την ελληνικότητά τους. Έτσι, γράφει ότι η Θεσσαλία κατοικείται από Έλληνες Χριστιανούς και Τούρκους. Οι δεύτεροι, ωστόσο, βρίσκονται μόνο στη Λάρισα, στον Τύρναβο, στα Τρίκαλα και σε μερικά χωριά. Στο υπόλοιπο γεωγραφικό της πλάτος η Θεσσαλία αποτελείται από Έλληνες χριστιανούς, τους οποίους μάλιστα περιγράφει ως πολεμικούς και φιλελεύθερους.¹¹⁰

Τους πληθυσμούς της Ηπείρου, όπως είναι λογικό, ο Ψαλίδας περιγράφει αναλυτικότερα. Η ανάλυσή του μάλιστα επεκτείνεται σε όλες τις περιοχές της Ηπείρου. Την ιδιαίτερη πατρίδα του, λοιπόν, θεωρεί ότι την αποτελούν τρία σύνολα: 1) Έλληνες χριστιανοί, 2) Αρβανίτες χριστιανοί, 3) «Αρβανίτες Τούρκοι», δηλαδή μουσουλμάνοι.¹¹¹

Από την ανάλυση του Ψαλίδα για τις περιοχές της Ηπείρου θα εστιάσουμε στις πιο σημαντικές. Στην Άρτα υπάρχουν λίγοι μουσουλμάνοι, ενώ τα χωριά της αποτελούνται μόνο από Έλληνες. Στη Τσαμουριά μόνο σε 5-6 χωριά υπάρχουν Αρβανίτες Τούρκοι. Σε όλα τα υπόλοιπα Έλληνες και Αρβανίτες χριστιανοί. Στα Γιάννενα υπάρχουν μουσουλμάνοι μόνο μέσα στην πόλη, ενώ στα χωριά ετοιμοπόλεμοι, όπως σημειώνει, χριστιανοί.¹¹²

Τα Ζαγοροχώρια τα χωρίζει σε δύο μέρη. Από τα 44 χωριά τα 15 θεωρεί ότι είναι πολεμικά και μπορούν να προσφέρουν με όπλα στον αγώνα. Τα υπόλοιπα δεν έχουν

¹⁰⁸ Μονάδα μέτρησης. Πιθανότατα εννοεί το καθιερωμένο επί τουρκοκρατίας μετρικό σύστημα Ζευγάριον. Αυτό αφορά την έκταση που οργώνεται σε μια καλλιεργητική περίοδο από ένα ζευγάρι βοδιών και υπολογίζεται περίπου στα 100-200 μέτρα, δίχως να υπάρχει σίγουρη πηγή για την απόδοση της.

¹⁰⁹ Ακαδημία Αθηνών, *ό.π.*, τχ. 3, σ. 124.

¹¹⁰ Ακαδημία Αθηνών, *ό.π.*, τχ. 3, σ. 124.

¹¹¹ Στο ίδιο, σ. 124-126.

¹¹² Στο ίδιο, σ. 124-126.

πολεμικό υπόβαθρο, αλλά μπορούν να προσφέρουν σε μεταφορές και σε χρήμα, καθώς διαθέτουν μουλάρια, ενώ υπάρχουν και κάποιοι πλούσιοι ανάμεσά τους, οι οποίοι θα μπορούσαν να συνεισφέρουν σημαντικά τον Αγώνα με αυτή την οικονομική τους δυνατότητα.¹¹³

Η παλιά Πωγωνιανή, όπως γράφει ο Ψαλίδας, αποτελείται μόνο από Έλληνες χριστιανούς και διαθέτει αρκετούς ενόπλους. Στην Κόνιτσα κατοικούν μόνο λίγοι μουσουλμάνοι στην πόλη, ενώ στα χωριά της μόνο Έλληνες χριστιανοί, οι οποίοι διαθέτουν πολλούς ενόπλους. Στο Αργυρόκαστρο κατοικούν μουσουλμάνοι μονάχα σε τρεις περιοχές, ενώ στην επαρχία του Δελβίνου υπάρχουν μουσουλμάνοι και στην πόλη και στα χωριά. Τέλος, στην Αυλώνα οι μουσουλμάνοι υπερτερούν σημαντικά.

114

Ο Ψαλίδας προχωρά στην εθνολογική ανάλυση και άλλων περιοχών της Ηπείρου, αλλά τα παραπάνω αρκούν, για να αντιληφθούμε του όρους με τους οποίους κατανοεί και ταξινομεί τους πληθυσμούς. Σκοπός όλων των παραπάνω δεν είναι απλά μια τυπική ενημέρωση στον Μαυροκορδάτο, αλλά να τον κάνει να αντιληφθεί τόσο τη σημασία των περιοχών αυτών, όσο και τη δυνατότητα για άμεση κατάληψη και ένωσης τους με την υπόλοιπη Ελλάδα. Περιγράφοντας, δίνει την εικόνα μιας έντονης ελληνικότητας των περιοχών αυτών, καθώς και ενός αρκετά περιορισμένου μουσουλμανικού στοιχείου.¹¹⁵

Στη συνέχεια της επιστολής του ο Ψαλίδας ασχολείται με την περιοχή της Αρβανιτιάς, όπως την ονομάζει. Προχωρά σε έναν απολογισμό για τους αρματωμένους που χάθηκαν από την αποστασία του Αλή Πασά και έπειτα. Από τους αρχικά 30.000 – ανάμεσά τους γέροι και παιδιά - μόλις λίγοι απέμειναν να φυλάνε τα σπίτια τους. Σε διάστημα δύομισι ετών οι περισσότεροι χάθηκαν σε διάφορες εκστρατείες και επιδρομές, άλλοι από αρρώστιες και γηρατειά, ενώ κάποιοι βρίσκονται τη δεδομένη χρονική στιγμή σε εκστρατείες. Έτσι, η Αρβανιτιά παραμένει γυμνή από Τουρκική προστασία.¹¹⁶

Έπειτα ο Ψαλίδας αναφέρεται στην πολεμική και την πολιτική κατάσταση των εχθρών, δίνοντας μια εικόνα χαώδους πολεμικής έντασης σε όλη τη βορειοδυτική

¹¹³ Στο ίδιο, σ. 124-126.

¹¹⁴ Στο ίδιο, σ. 124-126.

¹¹⁵ Ακαδημία Αθηνών, *ό.π.*, τχ. 3, σ. 123-131.

¹¹⁶ Στο ίδιο, σ. 126-127.

βαλκανική χερσόνησο. Συγκεκριμένα γράφει ότι: «*Ἡ καθόλου Γκεγκαριά διχοστατεῖ διὰ τὴν πολυαρχίαν, προσέχει εἰς τὸν δεσπότην τοῦ Μαυροβουνιοῦ, καὶ εἰς τὸν Πρέγκα τῶν Μερεντίτηδων, οἱ ὅποιοι ἄν τὸ στράτευμα τῆς δυτικῆς Ἑλλάδος φθάσουν εἰς τὰς πύλας τῆς Ἠπείρου, αὐτοὶ εἶναι ἄρκετοὶ νὰ καταρουφήσουν τὴν Γκεγκαριά. Ἡ Μπόσνα ἐπαπειλεῖται ἀπὸ τὴν Σερβίαν καὶ Ἐρτζεγοβίναν* ». Επίσης, σημειώνει ότι και στην Ασία η Οθωμανική αυτοκρατορία έχει ανοιχτά πολεμικά μέτωπα (Πέρσες κ.α.). Τονίζει επίσης ότι οι πιστότεροι πασάδες δολοφονήθηκαν από τον Σουλτάνο. Σε αυτές του τις πληροφορίες παρεμβάλλει και μια προσωπική άποψη, όπου ψέγει τους Ευρωπαίους, οι οποίοι αποκαλούν ακόμα τον Σουλτάνο μεγάλο αφέντη, γεγονός κατάπτυστο για τον ίδιο.¹¹⁷

Ο Ψαλίδας περιγράφει στον Μαυροκορδάτο και το ελληνικό έθνος. Γνωρίζει, όπως λέει, πως είναι άτεχνο, φτωχό και αμαθές, αλλά παράλληλα είναι ορμητικό και ανδρείο, εξομαλύνοντας έτσι τα αρνητικά στοιχεία. Κυρίαρχο πρόβλημα θεωρεί τις διχόνοιες, οι οποίες σπέρνονται από τους «τουρκολάτρες», οι οποίοι θα πρέπει και να εξαιρεθούν.¹¹⁸

Ο Ψαλίδας στη συνέχεια γνωστοποιεί στον Μαυροκορδάτο ένα λεπτομερές πολεμικό σχέδιο που έχει στο μυαλό του. Αυτό το σχέδιο, περιλαμβάνει τη μεταφορά στρατού ξηράς στην Ήπειρο, και παράλληλα ναυτική δύναμη για αποκλεισμό της Πάργας και της Πρέβεζας. Οι ελληνικές δυνάμεις θα πρέπει να συγκροτηθούν και να καταλάβουν τις πύλες της Ηπείρου. Το ίδιο θα πρέπει να γίνει και στη Θεσσαλία, ώστε να ασφαλιστεί η Ήπειρος από τη Μακεδονία.¹¹⁹

Ουσιαστικά, ο Ψαλίδας έχει στο μυαλό του δύο εκστρατείες, μία στην Ήπειρο και μία στη Θεσσαλία, με τη συγκρότηση μεγάλων δυνάμεων και την κατάληψη των δύο περιοχών. Για την επιτυχία τους εκφράζει τη βεβαιότητά του, καθώς θεωρεί πως πουθενά οι ελληνικές δυνάμεις δε θα συναντήσουν αντίσταση, καθώς δεν έχει μείνει παρά μικρός αριθμός εχθρών να φυλάει τους συγκεκριμένους τόπους. Η κατάκτηση αυτών των περιοχών θα προσφέρει, εκτός των άλλων, χρήματα και λάφυρα. Πίσω θα μπορέσουν να μείνουν όσοι δεν έχουν την ικανότητα να πολεμήσουν, δηλαδή οι γέροντες και οι γυναίκες, και να καλλιεργούν τα χωράφια.¹²⁰

¹¹⁷ Στο ίδιο, σ. 127.

¹¹⁸ Ακαδημία Αθηνών, ό.π., τχ. 3, σ. 127.

¹¹⁹ Στο ίδιο, σ. 127-128.

¹²⁰ Στο ίδιο, σ. 128.

Ο Ψαλίδας θεωρεί σημαντική για την επιτυχία της εκστρατείας τη ναυτική δύναμη. Προτείνει την κατασκευή δέκα πλοίων με κανόνια για τη γρήγορη παράδοση της Πρέβεζας, ενώ παράλληλα συμβουλεύει τον Μαυροκορδάτο για την καλή συμπεριφορά που θα πρέπει να υπάρξει έναντι των Υδραίων ναυτικών, των οποίων η συμβολή θα είναι σημαντική.¹²¹

Σε συνέχεια της επιστολής του προς τον Μαυροκορδάτο ο Ψαλίδας καταγράφει μια προσωπική ευχή και ίσως μια υποσκάπτουσα προσδοκία, η οποία πιθανότατα προκύπτει από τον θάνατο του τότε υπουργού εξωτερικών της Αγγλίας και ενάντιο στην ελληνική επανάσταση Castlereagh και την ανάληψη των καθηκόντων του από τον φιλέλληνα GeorgeCanning.¹²² Ποια όμως ήταν η ευχή αυτή; Ο Ψαλίδας θα ήθελε να πολεμούσε δίπλα στο γένος ξένος τακτικός και μισθωτός στρατός δέκα χιλιάδων αντρών. Μια τέτοια βοήθεια θα είχε διττά αποτελέσματα κατά τον ίδιο, καθώς όχι μόνο θα είχε γρήγορα αίσιο τέλος η κατάληψη της Ηπείρου και της Θεσσαλίας με πολλαπλά οφέλη, αλλά θα ήταν και ένα ισχυρό χτύπημα έναντι της αλαζονείας και της τουρκολατρίας – κατά την άποψη του – των προεστών. Μάλιστα, θεωρεί ο Ψαλίδας πως ένα τέτοιο στράτευμα δε θα ήταν χρήσιμο για πάντα, αλλά για έναν χρόνο μονάχα, έως ότου συγκροτηθεί ένα αντίστοιχο ελληνικό.¹²³

Στην ίδια επιστολή ο Ψαλίδας εκφράζει την πεποίθησή του πως ο Μαυροκορδάτος μπορεί να οδηγήσει το έθνος σε ένδοξες μέρες, ακόμα ενδοξότερες και από αυτές των προγόνων τους. Το παραπάνω το στηρίζει στο γεγονός πως πλέον όλο το έθνος είναι ενωμένο κάτω από το πέπλο του χριστιανισμού και οι όποιες διχόνοιες είναι αποτέλεσμα προσωπικών παθών και ατομικών συμφερόντων.¹²⁴

Παρόλο το πολεμικό και επαναστατικό πλαίσιο η φύση του Ψαλίδα δε θα μπορούσε να διαγράψει από τις σκέψεις του και το εκπαιδευτικό και πνευματικό έργο της επόμενης ημέρας. Έτσι, αφιερώνει ένα μέρος της επιστολής του, ξεδιπλώνοντας τις σκέψεις του για το εκπαιδευτικό πλάνο του έθνους. Σε αυτό περιλαμβάνονται σχολεία για όλα τα ελληνόπουλα, στα οποία θα διδάσκονται κατήχηση και εκκλησιαστική

¹²¹ Στο ίδιο, σ. 129.

¹²² Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π., σ. 288.

¹²³ Ακαδημία Αθηνών, ό.π., τχ. 3, σ. 129.

¹²⁴ Στο ίδιο, σ. 129-130.

ιστορία, εθνική ιστορία, αριθμητική, γεωγραφία της Ελλάδας και των άλλων τόπων, τελειοποίηση της μητρικής του γλώσσας και ηθική.¹²⁵

Σε αυτή την πρόχειρη εκπαιδευτική του πρόταση ο Ψαλίδας αναφέρεται και στη γλώσσα, η οποία θα πρέπει να διδάσκεται. Δεν είναι άλλη, φυσικά, από την ομιλούμενη, ενώ θεωρεί πως η παλαιά ελληνική θα πρέπει να παραμείνει, αλλά να διδάσκεται σε ένα ανώτερο εκπαιδευτικό επίπεδο. Τέλος, εκφράζει την άποψη πως θα πρέπει κάθε απόγευμα τα παιδιά να συμμετέχουν σε έναν κοπιαστικό πατριωτικό χορό, ο οποίος θα χρησιμεύει και ως ενός είδους γυμναστικής για τη σωματική τους ευεξία.¹²⁶

Στην κατακλείδα της επιστολής μαθαίνουμε για τις πληροφορίες του Ψαλίδα πως ο παλιός του μαθητής Θεοχάρης Κεφαλάς είχε φτάσει στον Μαυροκορδάτο με τακτικό στράτευμα και του ζητά να του μεταβιβάσει πληροφορίες σχετικά με τον ίδιο. Επίσης, εκφράζει τον φόβο του για τον γαμπρό του Λουκά Βάγια¹²⁷ πως είναι αιχμάλωτος, λόγω του παρελθόντος του ως ιατρού του Ομέρ πασά, και ζητά την εύνοια του Μαυροκορδάτου προς αυτόν, ζητώντας του να αντλήσει πληροφορίες και από τον Στέφανο Βηλαρά.¹²⁸

Η επιστολή του Ψαλίδα προς τον Μαυροκορδάτο, την οποία αναλύσαμε προηγουμένως, σίγουρα αποτελεί την πιο σημαντική από όσες είδαμε, αλλά και από όσες θα δούμε στη συνέχεια. Ουσιαστικά, περιλαμβάνει τον μεγαλύτερο όγκο των σκέψεων του Ψαλίδα, ενώ παράλληλα εστιάζει στο σύνολο της στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία, τις περιοχές τις οποίες θεωρεί τις πλέον σημαίνουσες για το μέλλον της επανάστασης.¹²⁹

Ο Ψαλίδας προσπαθεί μέσα από τα γραφόμενά του να πείσει τον Μαυροκορδάτο για τη σημασία τους και ταυτόχρονα να καταδείξει τον τρόπο με τον οποίο θα μπορούσαν οι περιοχές αυτές να περάσουν στα χέρια των Ελλήνων. Ίσως μάλιστα από το πάθος του αυτό να λειαιίνει τις καταστάσεις και να παρουσιάζει μιαν ιδανική προσέγγιση των πραγμάτων. Σίγουρα πάντως παρέχει πολύτιμες πληροφορίες σε πολλαπλά

¹²⁵ Στο ίδιο, σ. 130.

¹²⁶ Στο ίδιο, σ. 130.

¹²⁷ Για τη δράση του Λουκά Βάγια στο Μεσολόγγι, βλ. Κ. Σ. Κώνστας, «Ο Λουκάς Βάγιας στο Μεσολόγγι», *Ηπειρωτική Εστία*, τχ. 151 (Νοέμβριος 1964), σ. 801-805.

¹²⁸ Ακαδημία Αθηνών, *ό.π.*, τχ. 3, σ. 130-131.

¹²⁹ Στο ίδιο, σ. 123-131.

επίπεδα, διά μέσου αυτής της εθνολογικής, πολιτισμικής και πολεμικής απεικόνισης των άνωθεν περιοχών.¹³⁰

Η απάντηση του Μαυροκορδάτου στη μακροσκελή επιστολή του Ψαλίδα έρχεται τη 12^η Μαρτίου 1823 από το Μεσολόγγι στο οποίο βρίσκεται την περίοδο εκείνη.¹³¹ Τον Μάρτη εκείνης της χρονιάς συντελείται και ένα σημαντικό γεγονός στο διπλωματικό πεδίο, καθώς η Αγγλία αναγνώρισε τον ελληνικό αποκλεισμό στο Ιόνιο, ενώ ο Μαίτλαντ έλαβε την εντολή από τον Κάννινγκ να αμβλύνει τη στάση του απέναντι στις επαναστατικές ενέργειες των Ελλήνων.¹³² Παράλληλα, κατά τον ίδιο μήνα η ελληνική κυβέρνηση κηρύσσει τον ναυτικό αποκλεισμό των λιμανιών του Αιγαίου και του Ιονίου, ενώ αρχίζουν και οι εργασίες της Β' Εθνοσυνέλευσης στο Άστρος της Κυνουρίας.¹³³

Ο Μαυροκορδάτος εκφράζει τη συμφωνία του σχετικά με τους στοχασμούς του Ψαλίδα, παράλληλα όμως διακρίνει δυσκολίες στον τρόπο υλοποίησής τους. Οι δυσκολίες, όπως ο ίδιος καταγράφει, οφείλονται σε δύο λόγους: 1) Δεν υπάρχουν οι απαραίτητοι οικονομικοί πόροι, 2) Η παρούσα διοίκηση δεν είναι καλά οργανωμένη. Παρά το γεγονός πως ο Μαυροκορδάτος προσγειώνει για ακόμα μια φορά τον Ψαλίδα και τις βλέψεις του, ωστόσο ταυτόχρονα τον παρακινεί να μην απογοητεύεται και να μην απελπίζεται, καθώς, όταν το κράτος αποκτήσει την απαραίτητη δύναμη, οι στοχασμοί του, και όχι μόνο αυτοί, θα υλοποιηθούν.¹³⁴

Ο Μαυροκορδάτος, ωστόσο, παρέχει και προσωπικές πληροφορίες για τις κινήσεις του στον Ψαλίδα. Του αναφέρει, λοιπόν, πως τις επόμενες μέρες θα μεταφερθεί από το Μεσολόγγι στην Πελοπόννησο, για να συγκροτηθεί ισχυρή νέα διοίκηση και να εξασφαλιστεί η ελληνική ανεξαρτησία, γεγονός που το περιγράφει ως ανεκτίμητης αξίας.¹³⁵

Ο Μαυροκορδάτος αναφέρεται ακόμα στον καπετάν Ζώη (Ζώης Πάνος) και στα παιδιά του Τζαβέλα, τους οποίους είδε με ευχαρίστηση να φτάνουν για βοήθεια με τη συμβολή του Ψαλίδα. Ακόμα του απαντάει για τον γαμπρό του Λουκά Βάγια και του εξηγεί πως δεν είναι αιχμάλωτός του, αλλά οικειοθελώς εγκατέλειψε τον Αλή Πασά

¹³⁰ Στο ίδιο, σ. 123-131.

¹³¹ Στο ίδιο, σ. 181-182.

¹³² Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π., σ.313.

¹³³ Στο ίδιο, σ. 297 – 299.

¹³⁴ Ακαδημία Αθηνών, ό.π., τχ. 3, σ. 181.

¹³⁵ Στο ίδιο, σ. 181.

και εισήλθε στους ελληνικούς κόλπους. Μάλιστα, εκθειάζει τις ικανότητές του, καθώς εκφράζει την αγάπη του για αυτόν, ενώ τονίζει πως τον θέλει δίπλα του για πάντα.¹³⁶

Τέλος, η απαντητική επιστολή του Μαυροκορδάτου κλείνει με μια κολακεία προς τον Ψαλίδα, τον οποίο επαινεί για τη στάση του να βοηθά τον επαναστατικό αγώνα ακόμα και αν βρίσκεται μακριά από το κέντρο δράσης. Του τονίζει μάλιστα πως θα ήθελε να βρίσκεται κοντά στα πράγματα, για να βοηθάει με την εμπειρία και την παιδεία του, ενώ τον παρακινεί να συνεχίσει να του γράφει.¹³⁷

Στις 15 Ιουνίου του 1823 ο Μαυροκορδάτος γράφει και πάλι στον Ψαλίδα. Έχει προηγηθεί επιστολή του Ψαλίδα στις 8 Μαΐου του ίδιου έτους, η οποία πιθανότατα δεν έχει διασωθεί.¹³⁸ Το καλοκαίρι του έτους εκείνου είναι που φτάνει ο μεγάλος φιλέλληνας Lord Byron στο Αργοστόλι.¹³⁹ Την ίδια περίοδο πεθαίνει και ο Μάρκος Μπότσαρης στη μάχη του Κεφαλόβρυσου.¹⁴⁰ Ο Μαυροκορδάτος τον Ιούλη εκείνου του έτους εκλέγεται πρόεδρος του βουλευτικού, αλλά εν μέσω σφοδρών αντιδράσεων εξαναγκάζεται σε παραίτηση μόλις μία μέρα μετά την εκλογή του.¹⁴¹

Διά της επιστολής του Μαυροκορδάτου καταλαβαίνουμε πως εκείνη του Ψαλίδα, που είχε προηγηθεί, ήταν συστατική για κάποιον Δημήτριο Αθανασίου. Προφανώς ο άνωθεν έχει σταλεί από τον Γιαννιώτη δάσκαλο, για να συμβάλλει στον αγώνα και ο Μαυροκορδάτος τον υποδέχεται, ευχόμενος μάλιστα να υπήρχαν και άλλοι τέτοιοι.¹⁴²

Ο Μαυροκορδάτος επαινεί τον Ψαλίδα για τη στάση του να παρακινεί του Σουλιώτες να μεταβούν στη Δυτική Ελλάδα, για να συμβάλλουν στην επαναστατική προσπάθεια. Μάλιστα, του τονίζει πως ψηφίστηκε θέσπισμα με το οποίο αποφασίστηκε να τους δοθεί γη στο Ζαπάντι¹⁴³, ώστε να έχουν μόνιμη κατοικία και δυνατότητα καλλιέργειας. Το ίδιο εύχεται να μπορούσε να συμβεί και με τους Παργινούς για τους οποίους χρησιμοποιεί εγκωμιαστικά σχόλια, καθώς τους θεωρεί καλούς πατριώτες, ένθερμους υποστηρικτές της ελευθερίας και εχθρούς των

¹³⁶ Στο ίδιο, σ. 181.

¹³⁷ Στο ίδιο, σ.182.

¹³⁸ Στο ίδιο, σ. 341-342.

¹³⁹ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, *ό.π.*, σ. 311.

¹⁴⁰ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, *ό.π.*, σ. 303.

¹⁴¹ Στο ίδιο, σ. 308-309.

¹⁴² Ακαδημία Αθηνών, *ό.π.*, τχ. 3, σ. 341.

¹⁴³ Οχυρή θέση βορειοδυτικά του Βραχωρίου, σημερινού Αγρινίου, (βλ. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, *Η ελληνική επανάσταση και η ίδρυση του ελληνικού κράτους (1821-1832)*, τ. IB', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, σ. 158, 292).

«τυρράνων». Ωστόσο, εφόσον δεν έχει ψηφιστεί κάποιο θέσπισμα για αυτούς, εκφράζει την άποψή του πως η μετακίνηση τους θα ήταν καλό να αναβληθεί για την ώρα.¹⁴⁴

Στην συνέχεια ο Μαυροκορδάτος απαντά σε κάποιους στοχασμούς του Ψαλίδα, οι οποίοι είχαν εκφραστεί στην επιστολή της 8^{ης} Μαΐου που δεν έχουμε στη διάθεσή μας, σχετικά με το Ρωσικό και το Αγγλικό κράτος, δείχνοντας τη συμπάθεια του προς το σύστημα ισονομίας και ελευθερίας της Αγγλίας σε αντίθεση με το μονοκρατικό της Ρωσίας, εκφράζοντας και την άποψη πως είναι λογικό δύο τέτοια εντελώς διαφορετικά κράτη να αντιπολιτεύονται.¹⁴⁵

Ο Μαυροκορδάτος απαντά και στο αίτημα του Ψαλίδα, το οποίο περιλαμβάνει την αποστολή γραμμάτων στον Πρενκλέση των Μερεντίτηδων¹⁴⁶ και στον Δεσπότη του Μαυροβουνίου. Θεωρεί πως είναι δύο αποδεκτά αιτήματα, τα οποία όμως δεν είναι της παρούσης, καθώς είναι ενέργειες οι οποίες θα μπορούσαν να τελεστούν σε μεταγενέστερο χρόνο.¹⁴⁷

Στη συγκεκριμένη επιστολή διακρίνεται και μια απογοήτευση ως προς την εξέλιξη των πραγμάτων. Ο Μαυροκορδάτος τονίζει πως του κατοφαίνεται που δεν έχει κάτι αξιόλογο να αναφέρει, ενώ οι εχθροί κινούνται με μεγάλες δυνάμεις από παντού, έχοντας προχωρήσει ήδη στην ανατολική Ελλάδα. Ο προβληματισμός του είναι μεγάλος και για τους κατοίκους εκείνων των περιοχών, οι οποίοι μην έχοντας βοήθεια από πουθενά θα μπορούσαν εύκολα να δειλιάσουν.¹⁴⁸

Η επιστολή κλείνει με περιφερειακές πληροφορίες σχετικά με αγαπημένα πρόσωπα του Ψαλίδα. Γίνεται αναφορά στον γαμπρό του Λουκά Βάγια, του οποίου η συνεισφορά στο πλευρό του Μαυροκορδάτου συνεχίζεται, αλλά και στον παλαιό μαθητή του τον Θεοχάρη Κεφαλά, για τον οποίον μαθαίνουμε πως έχει πλέον πεθάνει από Τύφο. Τέλος, τον παρακινεί να συνεχίσει να ενεργεί για το καλό της

¹⁴⁴ Ακαδημία Αθηνών, *ό.π.*, τχ. 3, σ. 341.

¹⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 341.

¹⁴⁶ Πρενκλέσης ή Πρένκας είναι ο αρχηγός των Μερεντίτηδων της βόρειας Αλβανίας, (βλ. Λ. Ι. Βρανούσης, *Αθανάσιος Ψαλίδας ο Διδάσκαλος του Γένους*, Σύνδεσμος Αποφοίτων Ζωσιμαίας Σχολής Ιωαννίνων Νομαρχική Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2008, σ. 83).

¹⁴⁷ Ακαδημία Αθηνών, *ό.π.*, τχ. 3, σ. 341-342.

¹⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 342.

Ελλάδας.¹⁴⁹ Οι παραπάνω επιστολές του Μαυροκορδάτου προς τον Ψαλίδα είναι και οι τελευταίες που μπορούμε να εντοπίσουμε.

Πέντε μήνες μετά την επιστολή του Μαυροκορδάτου ο Ψαλίδας απευθύνεται ξανά στον αποκαλούμενο πρίγκιπα. Βρισκόμαστε στον Νοέμβρη του 1823 και ένας εμφύλιος πόλεμος είναι προ των πυλών.¹⁵⁰ Παράλληλα, η φωνή του Ψαλίδα που μιλούσε για τη διχόνοια, ως τον μεγαλύτερο εχθρό του έθνους, ακούγεται πιο επίκαιρη από ποτέ. Η βουλή καθαιρεί τον υπουργό των οικονομικών Περούκα και τον υπουργό των εσωτερικών Μεταξά στου οποίου τη θέση τοποθετεί τον Κωλέττη.¹⁵¹ Λίγες μέρες μετά το Εκτελεστικό στέλνει αντιπροσωπεία στρατιωτικών – ανάμεσά τους και τους Πάνο Κολοκοτρώνη και Νικηταρά- με σκοπό να διαλύσουν τη Βουλή.¹⁵²

Μέσα σε αυτό το κλίμα ο Ψαλίδας γράφει στον Μαυροκορδάτο, περικλείοντας του και κάποια γράμματα του φίλου του Γκίλφορντ, καθώς και κάποια ποιήματα του Μανιάκη, μαθαίνοντας έτσι πως έχει επαφές με τον παλαιό του μαθητή, ο οποίος τώρα είναι νομικός στο Λονδίνο. Μεταφέρει μάλιστα πληροφορίες, οι οποίες προέρχονται από τον Μανιάκη και μιλάνε για θετικό κλίμα της Αγγλίας έναντι της Ελλάδας.¹⁵³

Ο Ψαλίδας δε θα μπορούσε να ξεχάσει την απελευθέρωση της Ηπείρου και της Θεσσαλίας, η οποία απελευθέρωσή τους θα έδινε, σύμφωνα με τον ίδιο, μια άλλη δυναμική και υπόληψη στην εικόνα της Επανάστασης στο εξωτερικό. Μια κίνηση που θα προκαλούσε την έκπληξη της Ευρώπης, η οποία έχει στραμμένα τα μάτια της πλέον στην Ελλάδα.¹⁵⁴

Στη συγκεκριμένη επιστολή μαθαίνουμε και για τη βοήθεια του ελληνικού κοιτάτου της Αγγλίας, το οποίο συνδράμει με διάφορα μέσα στον αγώνα. Παράλληλα, γίνεται αναφορά και στον Σουλιώτη Νότη Μπότσαρη, ο οποίος θέλει να συνδράμει στον αγώνα. Στο τέλος του γράμματός του ο Ψαλίδας τονίζει πως έχει

¹⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 342.

¹⁵⁰ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π., σ. 307-311.

¹⁵¹ Στο ίδιο, σ. 312.

¹⁵² Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Γ', Εκδότης Π. Ασλάνης, Εν Αθήναις 1888, σ. 59.

¹⁵³ Ακαδημία Αθηνών, ό.π., τχ. 3, σ. 614-615.

¹⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 614-615.

πολλά να γράψει ακόμα, αλλά δίχως απάντηση από τον Μαυροκορδάτο δεν έχει σκοπό να το πράξει.¹⁵⁵

Όπως είδαμε και προηγουμένως ο Ψαλίδας είχε επικοινωνία με τον κάτοικο Λονδίνου πια, και παλαιό μαθητή του, Νικόλαο Μανιάκη.¹⁵⁶ Η επόμενη επιστολή που θα εξετάσουμε προέρχεται από τον δεύτερο, ο οποίος απευθύνεται στον παλιό δάσκαλό του στις 13 Δεκεμβρίου του 1823.¹⁵⁷ Είναι ο Δεκέμβρης κατά τον οποίο ο Lord Byron φτάνει στο Μεσολόγγι.¹⁵⁸

Όπως μαθαίνουμε από τα πρώτα γραφόμενα του Μανιάκη, η επιστολή φτάνει στα χέρια του Ψαλίδα μέσω κάποιου Ζέρβα, ενώ παράλληλα εκφράζει και τη χαρά του για τις πληροφορίες που προέρχονται από τον παλιό δάσκαλό του σχετικά με τις επιτυχίες του έθνους. Μάλιστα, μαθαίνουμε πως μετέφρασε το σχετικό με τις επιτυχίες γράμμα του στα Αγγλικά, το οποίο είχε απήχηση στους Βρετανούς προκαλώντας τους εντύπωση.¹⁵⁹

Ο Μανιάκης γράφει για το αίσθημα υπέρ της Ελλάδας, το οποίο αυξάνεται, ενώ κάνει αναφορά και για επιτροπές που συγκροτούνται με σκοπό τη συγκέντρωση χρημάτων υπέρ των αγωνιζόμενων Ελλήνων. Είναι τέτοια η συμπάθεια, κατά τον Μανιάκη, για τους Έλληνες που ακόμα και γυναίκες θαυμάζουν τα ανδραγαθήματα των Ελλήνων πολεμιστών, ενώ τα περιοδικά και οι εφημερίδες δε σταματούν να γράφουν για την ελληνική επανάσταση.¹⁶⁰

Στη συνέχεια γίνεται αναφορά σε δύο γεγονότα τα οποία αναφέραμε και προηγουμένως. Το πρώτο αφορά τη βοήθεια που στάλθηκε από το ελληνικό κοιτάτο της Αγγλίας υπέρ του αγώνος, και για το οποίο έγραψε και ο Ψαλίδας στον Μαυροκορδάτο. Το δεύτερο αφορά τον θάνατο του Μάρκου Μπότσαρη, για τον οποίον ο Μανιάκης επιφυλάσσει αποθεωτικά σχόλια, αποκαλώντας τον ηρωικό και του οποίου το όνομα θα μείνει για πάντα στην ιστορία. Παράλληλα, στο σημείο αυτό

¹⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 615.

¹⁵⁶ Ο Μανιάκης βρίσκεται την περίοδο εκείνη στο Λονδίνο, όπου σπουδάζει με υποτροφία του Γκίλφορντ. (βλ. Α. Ι. Βρανούσης, *Αθανάσιος Ψαλίδας ο Διδάσκαλος του Γένους*, Σύνδεσμος Αποφοίτων Ζωσιμαίας Σχολής Ιωαννίνων Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2008, σ. 84).

¹⁵⁷ Ακαδημία Αθηνών, *ό.π.*, τχ. 3, σ. 682-684.

¹⁵⁸ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, *ό.π.*, σ.311.

¹⁵⁹ Ακαδημία Αθηνών, *ό.π.*, τχ. 3, σ. 682.

¹⁶⁰ Ακαδημία Αθηνών, *ό.π.*, τχ. 3, σ. 682-683.

της επιστολής του ο Μανιάκης κάνει αναφορά και στις νίκες στο Ακροκόρινθο, αλλά και στο Καρπενήσι.¹⁶¹

Ο Μανιάκης εστιάζει ιδιαίτερα στον Μπότσαρη, εξάροντας τη στάση των Ελλήνων να του χτίσουν ανδριάντα. Πράξη που για τον ίδιο δείχνει πως οι Έλληνες ξέρουν να τιμούν τους άντρες τους, αλλά παράλληλα είναι μια κίνηση που θα βοηθήσει στο φρόνημα των υπόλοιπων αγωνιζόμενων Ελλήνων, καθώς αποτίοντας φόρο τιμής στους νεκρούς ήρωες δίνουν ώθηση στους αγωνιστές να θυσιάσουν για το έθνος.¹⁶²

Ο παλιός μαθητής του Ψαλίδα εκφράζει την άποψη πως αν οι Έλληνες κοιτάζουν το κοινό καλό η αναγέννηση θα είναι κοντά. Τρία είναι τα βασικά στοιχεία για την επίτευξη αυτού του στόχου σύμφωνα με τον Μανιάκη: ενέργεια, ομόνοια, ευστάθεια. Όλα τα παραπάνω θα οδηγήσουν αργά ή γρήγορα στη φθορά του θρόνου του Σουλτάνου κατά την άποψη του Μανιάκη.¹⁶³

Ο Μανιάκης κλείνει την επιστολή του τονίζοντας πως θα έπρεπε να βρεθούν απεσταλμένοι του έθνους στην Αγγλία, για να συνάψουν δάνειο, το οποίο θα βοηθούσε σημαντικά στον αγώνα. Είναι κάτι που τελικά θα συμβεί δις, όπως θα δούμε παρακάτω. Επίσης, εκφράζει το ενδιαφέρον του για τη συγγραφή του βίου του Μπότσαρη και ζητά πληροφορίες για αυτόν από τον Ψαλίδα.¹⁶⁴

Η επιστολή που εξετάσαμε παραπάνω, και παρενεβλήθη ανάμεσα σε αυτές μεταξύ του Μαυροκορδάτου και του Ψαλίδα, μας δίνει ιδιαίτερα ενδιαφέροντα στοιχεία. Έως τώρα εξετάζαμε γράμματα μεταξύ δύο ανδρών που βρίσκονται μέσα στο κέντρο των εξελίξεων. Ο Μανιάκης αντιθέτως βρίσκεται αρκετά μακριά από αυτό. Μέσα από τη ματιά του αντιλαμβανόμαστε την έκταση που έχει πάρει το ελληνικό ζήτημα στο εξωτερικό, αλλά και το κλίμα που αρχίζει να γίνεται θετικό απέναντι στην Ελληνική Επανάσταση.¹⁶⁵ Παράλληλα, γίνεται κατανοητή και η άποψη, που εκφράστηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, για τις επαφές του Ψαλίδα, οι οποίες εκτείνονται σε κάθε προσβάσιμο μέρος.

Τρεις μέρες αργότερα στις 16 Δεκεμβρίου του 1823 ο Ψαλίδας γράφει ξανά στον Μαυροκορδάτο. Η επιστολή αυτή διαφέρει σε ύφος από τις προηγούμενες, καθώς ο

¹⁶¹ Στο ίδιο, σ. 683.

¹⁶² Στο ίδιο, σ. 683.

¹⁶³ Στο ίδιο, σ. 683.

¹⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 683-684.

¹⁶⁵ Ακαδημία Αθηνών, *ό.π.*, τχ. 3, σ. 682-684.

Ψαλίδας στη συγκεκριμένη γίνεται περισσότερο επιτακτικός.¹⁶⁶ Αρχικά, αναφέρεται στον Άγγλο έπαρχο της Ιθάκης, για τον οποίον γράφει πως δεν ειδοποίησε τον Μαίτλαντ για τη ναυμαχία της Ιθάκης.¹⁶⁷ Τον προτρέπει να γράψει ο ίδιος στον Μαίτλαντ, για να δικαιολογηθεί για την καταπάτηση ουδέτερων εδαφών, ενώ ταυτόχρονα μιλά και για τη συμφωνία ειρήνης μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας – Περσίας, η οποία καθώς φαίνεται τον έχει ενοχλήσει.¹⁶⁸

Στη συνέχεια των παρακινήσεων του προς τον Μαυροκορδάτο εστιάζει στα Βαλκάνια. Ειδικότερα αναφέρει την «Γκαγκαρία» και την Σερβία, ενώ μια σειρά περιοχών των Βαλκανίων, όπου θα πρέπει, κατά τον ίδιο, να σταλούν γράμματα για τον ξεσηκωμό τους. Με τόσα μέτωπα ανοιχτά πιστεύει πως ο εχθρός θα γίνει ιδιαίτερα ευάλωτος και δε θα μπορεί να εστιάσει αποκλειστικά στο ελληνικό ζήτημα και στην κατάπνιξη της Επανάστασης.¹⁶⁹

Ο Ψαλίδας τονίζει την ανάγκη να περάσουν σε ελληνικά χέρια η Πάτρα, η Πρέβεζα και ο Εύριπος, εκφράζοντας μάλιστα την πεποίθηση πως υπάρχουν τα μέσα και οι άνθρωποι, για να πραγματοποιηθεί μια τέτοια βλέψη. Παράλληλα, ορίζει και ένα χρονοδιάγραμμα για την τέλεση των παραπάνω με καταληκτικό μήνα τον Φεβρουάριο. Αυτό, σύμφωνα με τον ίδιο, πρέπει να συμβεί, για να μη φτάσει ο Μάιος και επιτευχθεί ειρήνη μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Ρωσίας.¹⁷⁰

Η επιστολή αυτή του Ψαλίδα κλείνει με τη συνηθισμένη αναφορά στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία και τη σημασία που έχει για τον αγώνα η απελευθέρωση τους. Μια τέτοια κίνηση θα έφερνε την Ελλάδα σε θέση ισχύος, θα έδινε μεγαλύτερη οντότητα στη συνομιλία της με τις Αγγλία και Γαλλία, ενώ θα δημιουργούσε και πολύ καλύτερες προϋποθέσεις στον πόλεμο με τους Οθωμανούς.¹⁷¹

Ενώ ο φιλέλληνας Ελβετός γιατρός Ιωάννης Ιάκωβος Μάγερ προχωρούσε στην έκδοση της πρώτης έντυπης εφημερίδας του Αγώνα, των «Ελληνικών Χρονικών»,¹⁷² ο Ψαλίδας απευθυνόταν ξανά στον Μαυροκορδάτο, για να του ζητήσει την υποδοχή

¹⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 687-689.

¹⁶⁷ Για το γεγονός στο οποίο αναφέρεται ο Ψαλίδας, βλ. Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. Γ', Εκδότης Π. Ασλάνης, Εν Αθήναις 1888, σ. 52-53.

¹⁶⁸ Ακαδημία Αθηνών, *ό.π.*, τχ. 3, σ. 687-688.

¹⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 688.

¹⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 688.

¹⁷¹ Ακαδημία Αθηνών, *ό.π.*, τχ. 3, σ. 688-689.

¹⁷² Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου (1790 - 1900)*, τ. Α', Εκδότης Α. Δημόπουλος, Αθήναι 1957, σ. 23.

και την χρησιμοποίηση στον αγώνα τριών άλλων φιλελλήνων, οι οποίοι μόλις είχαν φτάσει στην Ελλάδα. Σε δύο επιστολές που συντάσσει στις 4 Ιανουαρίου του 1824 συστήνει τους desassen, Adolf Lubtor και Edward Fowke. Για τους δύο πρώτους μαθαίνουμε πως έφτασαν από το Λονδίνο, όπως και ότι βρίσκονταν και την προηγούμενη χρονιά στην Ελλάδα.¹⁷³ Οι δύο αυτές επιστολές της 4^{ης} Ιανουαρίου είναι μικρές σε μέγεθος και δεν περιλαμβάνουν κάτι περισσότερο αξιολογικό. Θα μπορούσαμε ίσως να προσθέσουμε την ανησυχία που εκφράζει για την παρατεταμένη σιωπή του γαμπρού του Λουκά Βάγια.¹⁷⁴

Την ώρα που η Ελλάδα έχει δύο ουσιαστικά κυβερνήσεις, μία στην Τριπολιτσά υπό τον Μαυρομιχάλη και μία στο Κρανίδι υπό τον Κουντουριώτη ο Ψαλίδας στις 18 Ιανουαρίου του 1824 ξεκινάτη σύνταξη ακόμα μια επιστολής με αποδέκτη τον Μαυροκορδάτο.¹⁷⁵ Η επιστολή τελικά θα συμπληρωθεί και θα αποσταλεί την 4^η Φεβρουαρίου του ίδιου έτους.¹⁷⁶

Ο Ψαλίδας ξεκινά το γράμμα του με κολακείες για τον Μαυροκορδάτο και τον προτρέπει να μη βαρεθεί από τα συχνά του γράμματα. Στη συνέχεια μαθαίνουμε πως η επιστολή στέλνεται με τον καπετάν Σπύρο Μίλιο. Αυτόν μαζί με τα παλικάρια του τους στέλνει ο Ψαλίδας με δικά του έξοδα κοντά στον Μαυροκορδάτο, για να συνδράμουν στον αγώνα. Τον παρακινεί, μάλιστα, αργότερα να τους χρησιμοποιήσει στην εκστρατεία της Ηπείρου, για να του παραδώσουν τα δύο κάστρα που φυλάσσουν οι δικοί τους, το Παλέρμιο της Χειμάρρας και την Αυλώνα. Μαζί με αυτά τα κάστρα θα αποκτήσει το έθνος και μια στρατιά αποτελούμενη από δύο χιλιάδες άνδρες και τουφέκια.¹⁷⁷

Στη συνέχεια ο Ψαλίδας παρεμβάλλει μια παράγραφο, στην οποία ασκεί κριτική για την πολιτική κατάσταση στον ελληνικό χώρο και τη διχόνοια που επικρατεί. Φέρνει το παράδειγμα του Μπότσαρη, του οποίου η φήμη ξεπέρασε τα σύνορα και τον υμνούν μέχρι την Αγγλία και τη Γαλλία, ως παράδειγμα προς μίμηση για όλους τους Έλληνες. Ταυτόχρονα κάνει αναφορά και στον Μουσταή Πασά της Σκόδρας, ο οποίος με την επιστροφή του από την εκστρατεία της Ηπείρου ξεκίνησε πόλεμο με

¹⁷³ Ακαδημία Αθηνών, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, *Ιστορικών Αρχείων Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου*, τ. Πέμπτος, τχ. 4, Αθήνα 1965, σ. 44-45.

¹⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 44-45.

¹⁷⁵ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π., σ. 324-326.

¹⁷⁶ Ακαδημία Αθηνών, ό.π., τχ. 4, σ. 85-87.

¹⁷⁷ Ακαδημία Αθηνών, ό.π., τχ. 4, σ. 85-86.

δύο παλαιούς εχθρούς του μπέηδες, και ο Σουλτάνος τον αποκήρυξε ως λιποτάκτη.

178

Όπως αναφέραμε και προηγουμένως, η εφημερίδα «Ελληνικά Χρονικά» είχε αρχίσει να εκδίδεται. Στην επιστολή της 18^{ης} Ιανουαρίου ο Ψαλίδας αναφέρεται σε αυτά και εκείνο που τον απασχολεί είναι η γλώσσα που χρησιμοποιήθηκε. Έτσι, τονίζει στον Μαυροκορδάτο πως τα «Χρονικά» θα πρέπει να είναι σε απλό ύφος και όχι στη γλώσσα που επιθυμεί ο μεγάλος αντίπαλός του πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα, Αδαμάντιος Κοραΐς. Ο λαός, σύμφωνα με τον ίδιο, θέλει τη γλώσσα του Ρήγα και του Χριστόπουλου, και κατ'έκταση τη δική του.¹⁷⁹

Στη συνέχεια μαθαίνουμε από τα γραφόμενα του Ψαλίδα και για τον θάνατο του παλαιού συνοδοιπόρου του Ιωάννη Βηλαρά, καθώς ζητά από τον Μαυροκορδάτο να στηρίξει και να παρηγορήσει τον γιο του Στέφανο. Είναι μια ακόμα σημαντική προσωπική απώλεια του Ψαλίδα σε αυτόν τον συνεχή αγώνα για ελευθερία, καθώς πρόκειται για τον άνθρωπο με τον οποίο μαζί σχεδίασαν την προσπάθεια απελευθέρωσης της Ηπείρου.¹⁸⁰

Στο σημείο αυτό ξεκινά η επιστολή, την οποία συντάσσει ο Ψαλίδας στις 4 Φεβρουαρίου του 1824. Σε αυτήν πληροφορούμαστε από τον ίδιο τον Ψαλίδα την δεινή οικονομική κατάσταση στην οποία βρίσκεται. Όπως αναφέρει πλέον δεν έχει καθόλου χρήματα να βοηθήσει τον καπετάν Πήλιο και τον Νάστο Νταγκλή να φτάσουν στον προορισμό τους.¹⁸¹

Στην επιστολή αυτή πληροφορούμαστε και για την περιγραφή της κατάστασης της Ελλάδας που συνέταξε και απέστειλε στο Λονδίνο ο Ψαλίδας, και η οποία καθώς φαίνεται είχε μεγάλη αποδοχή. Τονίζει μάλιστα χαρακτηριστικά ο Ιωαννίτης δάσκαλος σε σημείο της επιστολής του: «Εις την Λόνδραν με γνωρίζουν οι Φιλέλληνες όλοι και καλλίτερα από τους Έλληνας». Στα παραπάνω λόγια υποβόσκει και μια πικρία για την αντιμετώπισή του εντός των συνόρων, και ίσως μια απογοήτευση προς το πρόσωπο του Μαυροκορδάτου.¹⁸²

¹⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 86.

¹⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 86.

¹⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 86-87.

¹⁸¹ Στο ίδιο, σ. 87.

¹⁸² Ακαδημία Αθηνών, ό.π., τχ. 4, σ. 87.

Το γράμμα αυτό κλείνει με κάποια παράπονα και μια πληροφορία. Ο Ψαλίδας εκφράζει την απορία και το παράπονό του για δύο θέματα. Το πρώτο αφορά την εφημερίδα «Ελληνικά Χρονικά» την οποία έλαβαν όλοι, όπως χαρακτηριστικά γράφει, εκτός από τον ίδιο. Το δεύτερο αφορά την έλλειψη απόκρισης τόσο από τον Μαυροκορδάτο, όσο και από τον γαμπρό του Λουκά Βάγια. Τέλος, ο Ψαλίδας αναφέρεται στον Ιμέρ Πασά, ο οποίος κατά τον ίδιο κλονίζεται και βρίσκεται σε διαμάχη με τον Σιλιχτάρη της Πόδας που θέλει να γίνει Πασάς των Ιωαννίνων. Αυτή η διαμάχη θεωρεί πως είναι ιδανική ευκαιρία για την Ελλάδα να εκστρατεύσει στην Ήπειρο, καθώς και οι αντίπαλοι είναι αδύναμοι και μαχόμενοι.¹⁸³

Η επόμενη επιστολή του Ψαλίδα έρχεται λίγες μέρες μετά, στις 16 Φεβρουαρίου του 1824. Εκείνες τις ημέρες ελληνική αντιπροσωπεία, αποτελούμενη από τους Ορλάνδο και Λουριώτη, εξασφάλισε δάνειο 800.000 λιρών από Άγγλους κεφαλαιούχους.¹⁸⁴ Ο Ψαλίδας στη συγκεκριμένη επιστολή περικλείει διάφορες πληροφορίες σχετικά με την περιφερειακή κατάσταση. Κάνει αναφορά στον Ομέρ Πασά και στους δύο πύργους που χτίζει έξω από την Άρτα, για να φυλάξει το κάστρο, στον πόλεμο των Περσών με τους Οθωμανούς που ξεκίνησε πάλι.¹⁸⁵

Μια ακόμα επιστολή του κλείνει με τα παράπονα τα σχετικά με την μη αποστολή των «Ελληνικών Χρονικών» στον ίδιο, αλλά και της απορίας του για την έλλειψη απόκρισης από τον ίδιο και τον γαμπρό του Λουκά Βάγια. Ο Ψαλίδας, ωστόσο, δεν ξεχνά τον σκοπό του και συστήνει τον κομιστή της επιστολής στον Μαυροκορδάτο, ζητώντας του να τον αντιμετωπίσει με ιλαρότητα, όπως τονίζει χαρακτηριστικά.¹⁸⁶

Ο Αθανάσιος Ψαλίδας, παρά τη σιωπή του Μαυροκορδάτου, συνεχίζει να του γράφει. Έτσι, στις 24 Φεβρουαρίου του 1824 συναντούμε μιαν ακόμα επιστολή. Σε αυτήν εκφράζει και πάλι τα παράπονά του για την μη αποστολή των «Ελληνικών Χρονικών» στον ίδιο. Στη συνέχεια απορεί για την αργοπορία των Ελλήνων σχετικά με το ζήτημα της Ηπείρου, καθώς ο Ομέρ Πασάς συγκεντρώνει πάλι στράτευμα, ενώ οι Ηπειρώτες περιμένουν τους Έλληνες αδελφούς τους να τους ελευθερώσουν.¹⁸⁷

¹⁸³Στο ίδιο, σ.87.

¹⁸⁴Μαρία - Χριστίνα Χατζιωάννου, *Το προπατορικό χρέος. Τα δάνεια της εθνικής ανεξαρτησίας της Ελλάδας*, Gutenberg, Αθήνα 2013, σ. 47-57, 81-104.

¹⁸⁵Ακαδημία Αθηνών, *ό.π.*, τχ. 4, σ. 173.

¹⁸⁶Στο ίδιο, σ. 173.

¹⁸⁷Ακαδημία Αθηνών, *ό.π.*, τχ. 4, σ. 204.

Παρά την έλλειψη απόκρισης, ο Ψαλίδας δε σταματά να προσφέρει στον αγώνα, αλλά ούτε και να εκφράζει την άποψη του. Τονίζει πως είναι απαραίτητο να σταλεί γράμμα στον Πρένκα των Μερντινιτών, ενώ έστειλε κοντά του τρεις Χειμαριώτες, για να τον βοηθήσουν στο έργο του. Τέλος, τον πληροφορεί πως θα έρθει να τον βρει ο κοινός τους φίλος Τρικούπης, για να του μιλήσει και για το θέμα των «Ελληνικών Χρονικών».¹⁸⁸

Ο Μάρτιος του 1824 ήταν ένας σημαντικός μήνας κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης. Τρία χρόνια μετά την έναρξη της ο Σουλτάνος απευθυνόταν στον Μεχμέτ Αλή Πασά της Αιγύπτου, αποσκοπώντας στη βοήθειά του για την καταστολή των επαναστατημένων Ελλήνων.¹⁸⁹ Στα τέλη του ίδιου μήνα, και συγκεκριμένα στις 24 Μαρτίου του 1824 ο Ψαλίδας απευθύνεται και πάλι στον Μαυροκορδάτο.¹⁹⁰

Αρχικά, ζητά τη συνδρομή του για μια προσωπική οικονομική υπόθεση. Όπως φαίνεται ο Αναγνώστης Μόστρας φέρεται να του χρωστά ένα χρηματικό ποσό. Έτσι, ο Ψαλίδας απευθύνεται στον Μαυροκορδάτο, ώστε να επιληφθεί της συγκεκριμένης υπόθεσης. Αυτό το αίτημα του Ψαλίδα δείχνει και την οικονομική ανέχεια στην οποία έχει περιέλθει.¹⁹¹

Στη συνέχεια ο Αθανάσιος Ψαλίδας παραθέτει κάποιες βέβαιες – όπως τις χαρακτηρίζει ο ίδιος – ειδήσεις προς πληροφόρηση του Μαυροκορδάτου για τις εξελίξεις στην Ήπειρο. Γράφει ο Ψαλίδας σχετικά με αυτές τις ειδήσεις: «*Ὁ Πρόνιος ἀπὸ τὴν Παραμυθιὰν ἐκράχθη ἀπὸ τὸν Ὁμὲρ Πασᾶν καὶ δὲν ὑπήκουσε λέγοντας ὅτι εἶναι καιρὸς κάθε ἑνας νὰ φυλάξῃ τὸ σπίτι του. Τὸ ἴδιον ἀπεκρίθησαν καὶ οἱ ἐπίλοιποι Τζάμιδες· ὅθεν ὁ Ὁμὲρ πασᾶς στέλνοντας τὸν ἀνεψιὸν του εἰς Ἄρταν μὲ 700 ἐμίσευσεν διὰ τὸ Μπεράτι μήπως ἡμπορέσῃ ἐκεῖ νὰ ξεπλανήσῃ τοὺς λεγομένους Λιάπηδες τοὺς ἀναξιωτάτους· πρὶν ὅμως κινήσῃ ἔγραψε διὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅτι εἶναι ἀνίκανος αὐτὸς νὰ πολεμήσῃ μὲ τὴν Ἀγγλίαν, ἢ ὁποία ἔστειλεν εἰς Ἑλλάδα καὶ ἀνθρώπους καὶ πολεμικὰ ἐφόδια καὶ χαζνέδες πολλούς.*»¹⁹²

Ο Ψαλίδας κλείνει την επιστολή του με σκόρπιες σκέψεις και στοχασμούς. Κατηγορεί τους διοικούντες της Ελληνικής Επανάστασης για την καθυστέρηση της

¹⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 204.

¹⁸⁹ Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, σ. 100-101.

¹⁹⁰ Ακαδημία Αθηνών, *ό.π.*, τχ. 4, σ. 281-282.

¹⁹¹ Στο ίδιο, σ. 281-282.

¹⁹² Ακαδημία Αθηνών, *ό.π.*, τχ. 4, σ. 282.

εκστρατείας στην Ήπειρο, ενώ προχωρά σε μια σύγκριση Αρβανιτών, Τούρκων και Ελλήνων, εκφράζοντας την πεποίθηση του για την ανωτερότητα των τελευταίων σε πνεύμα και ανδρεία.¹⁹³

Στις αρχές του 1825 οι εξελίξεις στο επαναστατικό πεδίο κυλούσαν ραγδαία. Η επαναστατημένη Ελλάδα έπαιρνε ένα ακόμα δάνειο από Άγγλους κεφαλαιούχους, αυτή τη φορά της τάξεως των 2.000.000 λιρών.¹⁹⁴ Ο Μαυροκορδάτος στις αρχές του Φλεβάρη του ίδιου έτους γινόταν γενικός γραμματέας του εκτελεστικού, ενώ σχεδόν παράλληλα αιγυπτιακά στρατεύματα αποβιβάζονταν στη Μεθώνη.¹⁹⁵

Την ίδια περίοδο βρίσκουμε και την τελευταία επιστολή του Ψαλίδα προς τον Μαυροκορδάτο. Μια επιστολή περιορισμένου μεγέθους και αρκετά τυπική, η οποία συντάχθηκε στις 29 Ιανουαρίου του 1825. Η μη ανταπόκριση στις επιστολές του οδήγησε πιθανότατα τον Ψαλίδα στην διακοπή και από μέρους του των συνομιλιών. Όσον αφορά το περιεχόμενο, αυτό έχει να κάνει σχετικά με την προστασία κάποιου συμπατριώτη του.¹⁹⁶

Μπορεί τα γράμματα του Ψαλίδα να σταματούν τη συγκεκριμένη περίοδο, αλλά είναι απαραίτητο να κλείσουμε τούτη την αναδρομή αυτής της περιόδου με ένα γράμμα του Σπύρου Μίλιου, του καπετάν Πήλιου, όπως αναφέρεται συχνά, προς τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο. Αυτό, για να κατανοήσουμε ένα μέρος του μεγέθους της προσφοράς του Ψαλίδα στην επανάσταση.¹⁹⁷

Ο Σπύρος Μίλιος αναφέρει στον Μαυροκορδάτο πως ως ενθουσιασμένος πατριώτης έφτασε μαζί με τριάντα άντρες, για να βοηθήσει στον αγώνα. Τονίζει πως αυτό συνέβη κυρίως, διότι παρακινήθηκε από τον Ψαλίδα. Παράλληλα, αποκαλύπτει πως ο τελευταίος έστειλε επιστολές και στον Πρεν – κλέση (Πρένκα) των Μερεντιτηδών. Με αυτή την αποκάλυψη έχουμε την μαρτυρία και ενός τρίτου προσώπου, που καταδεικνύει την πολυεπίπεδη δράση του Ψαλίδα στον επαναστατικό τομέα.¹⁹⁸

¹⁹³ Στο ίδιο, σ. 282.

¹⁹⁴ Α. Μ. Ανδρεάδης, *Ιστορία των Εθνικών Δανείων. Τα δάνεια της Ανεξαρτησίας (1824-1825) – Το δημόσιον χρέος επί της βασιλικής δυναστείας*, Τυπογραφείον «Εστία», Εν Αθήναις 1904, σ. 22-28.

¹⁹⁵ Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, σ. 146.

¹⁹⁶ Ακαδημία Αθηνών, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, *Ιστορικών Αρχείων Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου*, τ. Πέμπτος, τχ. 5, Αθήνα 1965, σ. 51.

¹⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 143-144.

¹⁹⁸ Ακαδημία Αθηνών, *ό.π.*, τχ. 5, σ. 143-144.

Είδαμε, λοιπόν, σε αυτό το κεφάλαιο τα γραφόμενα του Ψαλίδα κατά τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης, μέσα σε ένα χρονικό πλαίσιο περίπου τεσσάρων χρόνων. Ο αρχικός ενθουσιασμός έδωσε στο τέλος τη θέση του στην απογοήτευση. Η αρχική παραίνεση του Μαυροκορδάτου, για να συνεχίσει να του γράφει, αλλά και τα εγκωμιαστικά σχόλια, έγιναν σιωπή.

Όμως αυτή η σιωπή του Μαυροκορδάτου δεν πτόησε τον Ψαλίδα. Έτσι, στα 1828 έχουμε δύο υπομνήματα που υπέβαλλε στον Ιωάννη Καποδίστρια. Ο Καποδίστριας ήταν από τις αρχές του ίδιου έτους ο πρώτος κυβερνήτης της Ελλάδας. Έτσι, ο Ψαλίδας συνεχίζει τον αγώνα του επενδύοντας στις διαθέσεις του άρτι αφιχθέντα κυβερνήτη.¹⁹⁹

Το πρώτο υπόμνημα χρονολογείται στις 27 Αυγούστου του 1828 και θα εξετάσουμε ένα απόσπασμα. Ο πρέσβης της Αγγλίας Κάννινγκ κάλεσε τον Ψαλίδα, για να του θέσει ορισμένα ερωτήματα. Αυτά όπως φαίνεται τα κατέγραψε και τα περικλείει εγγράφως, γνωστοποιώντας τα στον κυβερνήτη της Ελλάδας ως μια πράξη πατριωτικού ζήλου. Παράλληλα, ο Ψαλίδας παραπονιέται στον κυβερνήτη για αυτούς που τον ξέχασαν, κάνοντας προφανέστατα νύξη για τον Μαυροκορδάτο.²⁰⁰

Όσον αφορά το απόσπασμα του πρώτου υπομνήματος, αυτό θα το χωρίσουμε σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος είναι μια αναφορά στα μορφολογικά στοιχεία της Ηπείρου και της Θεσσαλίας σε γεωγραφικό επίπεδο. Ο Ψαλίδας, χρησιμοποιώντας και το επιχείρημα της διά ζώσης γνώσης των συγκεκριμένων τόπων, καταγράφει τα σύνορα των δύο αυτών περιοχών, τα οποία ουσιαστικά προστατεύονται από βουνά. Μάλιστα, εκφράζει και την άποψή του πως αντίστοιχα ασφαλής συνοριακή γραμμή δεν υπάρχει σε κανένα άλλο μέρος της κυρίως Ελλάδας.²⁰¹

Στο δεύτερο μέρος ο Ψαλίδας ασχολείται με επί μέρους θέματα. Κυρίαρχη απορία του είναι το γεγονός πως η Ήπειρος αποκαλείται Αρβανιτιά. Φέρνοντας πάλι στην επιφάνεια της διά ζώσης γνώση, εκφράζει την πεποίθηση πως αυτό είναι κάτι παράδοξο, καθώς η πληθυσμιακή πλειοψηφία των περιοχών αυτών είναι χριστιανοί που μιλάνε ελληνικά. Επομένως, για τον ίδιο είναι εντελώς παράδοξη η απόκλιση της περιοχής αυτής ως Αρβανιτιάς. Ταυτόχρονα, εκφράζει την πεποίθησή του πως η

¹⁹⁹Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π., σ.480-481.

²⁰⁰Λ. Ι. Βρανούσης, ό.π., σ. 140-142.

²⁰¹Στο ίδιο, σ. 140-142.

Θεσσαλία είναι η πλουσιότερη περιοχή της Ελλάδας με αμέτρητη καλλιεργήσιμη γη.²⁰²

Το δεύτερο υπόμνημα του Ψαλίδα προς τον Καποδίστρια χρονολογείται στις 24 Σεπτεμβρίου του 1828. Ο Ιωαννίτης δάσκαλος, όπως μαθαίνουμε από τον ίδιο, μπαίνει στη διαδικασία να γράψει αυτό το δεύτερο υπόμνημα μετά από προκήρυξη του κυβερνήτη, ο οποίος ζητά να μάθει την κατάσταση στις εμπόλεμες περιοχές. Έτσι, ο Ψαλίδας δε θα μπορούσε να χάσει την ευκαιρία να γράψει την κατάσταση στην Ήπειρο.²⁰³

Αρχικά, διαχωρίζει τις επαρχίες της Ηπείρου σε πέντε και προχωρά σε μια πληθυσμιακή ανάλυση των περιοχών αυτών. Τονίζει πως σε όλα τα χωριά κατοικούν στην πλειοψηφία τους χριστιανοί και μονάχα στην πόλη των Ιωαννίνων ζουν και δραστηριοποιούνται 5.000 μουσουλμάνοι. Μάλιστα, εστιάζει στην ανδρεία που επέδειξαν οι κάτοικοι των περιοχών αυτών, οι οποίοι πολέμησαν με όλες τους τις δυνάμεις. Αναφέρει επίσης θρυλικές μορφές του αγώνα, ως μάρτυρες αυτής της ανδρείας που επέδειξαν.²⁰⁴ Ειδικότερα εστιάζει στις λαμπρές σχολές της και στους σπουδαίους ευεργέτες της. Ιδιαίτερη μνεία κάνει και στους σπουδαίους άνδρες που βγήκαν μέσα από αυτό τον πλούτο γνώσης που προσέφερε η πόλη των Ιωαννίνων.²⁰⁵

Στη συνέχεια οριοθετεί τα σπίτια των Ιωαννίνων στα 3.000. Αυτά τα χωρίζει σε 1.900 ελληνικά, 300 εβραϊκά και 800 μουσουλμανικά. Ταυτόχρονα, κάνει μια ανάλυση σχετικά με τους μουσουλμάνους των Ιωαννίνων και την εργασιακή τους απασχόληση. Μας πληροφορεί πως οι περισσότεροι είναι τεχνίτες, λίγοι κατήδες και σπαχήδες και περίπου δέκα μπέηδες.²⁰⁶

Ο Ψαλίδας συνεχίζει, κάνοντας μια ανάλυση των τσιφλικιών, ώστε να καταδείξει πως αυτά πέρασαν άδικα στην κυριαρχία του Σουλτάνου, καθώς πέρασαν στην κυριότητα των μουσουλμάνων μετά από δολοφονίες των προηγούμενων ιδιοκτητών τους. Επίσης, θεωρεί πως οι μουσουλμάνοι δεν έχουν ούτε βακούφια στην Ήπειρο.

²⁰² Λ. Ι. Βρανούσης, *ό.π.*, σ. 140-142.

²⁰³ Στο ίδιο, σ. 142-146.

²⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 142-146.

²⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 142-143.

²⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 144.

Καταλήγει, μετά τα παραπάνω, στο συμπέρασμα πως δεν έχουν ούτε ιδιοκτησία, ούτε ιερούς τόπους στην περιοχή της Ηπείρου.²⁰⁷

Με βάση την απογραφή του Αλή Πασά στα 1819, μας ενημερώνει πως στην Ήπειρο κατοικούν 540 χιλιάδες Έλληνες χριστιανοί, ενώ στα Ιωάννινα, στην Παραμυθιά, στο Δέλβινο και στο Αργυρόκαστρο κατοικούν συνολικά 25 χιλιάδες μουσουλμάνοι. Άλλοι τριάντα χιλιάδες κατοικούν, ωστόσο, σε διάφορα χωριά της Ηπείρου.²⁰⁸

Η κατακλείδα του Ψαλίδα στο υπόμνημά του έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς ασχολείται με τη στάση των μεγάλων δυνάμεων. Θεωρεί πως είναι άδικο από την πλευρά των Άγγλων, των Γάλλων και των Ρώσων να θέλουν να καταστήσουν τους Έλληνες και την Ελλάδα ή μισή ή υποτελή στον παλιό της κυρίαρχο. Πιστεύει πως είναι έλλειψη σεβασμού στο αίμα Άγγλων, Γάλλων, Ρώσων και Ελλήνων που χύθηκε κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Αναρωτιέται μήπως αυτό συμβαίνει, διότι θέλουν έναν δυνατό Σουλτάνο ως αντίβαρο στη Ρωσία. Τέλος, θεωρεί πως μια τέτοια συνθήκη δεν θα υπογραφεί από τους πρέσβεις των δυνάμεων που προαναφέραμε.²⁰⁹

Είδαμε στο συγκεκριμένο κεφάλαιο μια εκτενή ανάλυση των ανταλλαχθέντων επιστολών του Ψαλίδα κατά την περίοδο 1822 – 1825. Παράλληλα, εξετάσαμε και τα δύο υπομνήματα που κατέθεσε στον τότε κυβερνήτη της Ελλάδας, Ιωάννη Καποδίστρια, στα 1828, λίγο πριν τον θάνατό του. Αυτές οι επιστολές μας έδωσαν πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με τις επαναστατικές προσπάθειες του Ψαλίδα, καθώς επίσης σχετικά και με τον τρόπο που έβλεπε τα τεκταινόμενα της εποχής. Ουσιαστικά, πρόκειται για ένα μεταβατικό κεφάλαιο που θα μας οδηγήσει στα οριστικά συμπεράσματα για το επαναστατικό προφίλ του Ψαλίδα σε μια σύνθεση με τα άλλα δύο κεφάλαια της εργασίας μας.

Κεφάλαιο 3: Η συμβολή του Ψαλίδα στην Επανάσταση μέσα από την ανάλυση της αλληλογραφίας του.

²⁰⁷ Λ. Ι. Βρανούσης, *ό.π.*, σ. 144-145.

²⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 145.

²⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 146.

Όπως είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, εν μέσω καταιγιστικών εξελίξεων στο πολεμικό, διοικητικό και διπλωματικό πεδίο, ο Ψαλίδας απευθυνόταν συχνά στον Μαυροκορδάτο. Σκοπός του ήταν η πλήρωση του ονείρου της ελευθερίας, και διακαής του πόθος η απελευθέρωση της αγαπημένης του Ηπείρου. Στο παρόν κεφάλαιο θα εστιάσουμε και θα απομονώσουμε τις σημαντικότερες επιστολές του και ταυτόχρονα τα σημαντικότερα σημεία αυτών σε μια προσπάθεια να αντιληφθούμε το επαναστατικό προφίλ του μέσα από τη μελέτη των ενεργειών και των γραφομένων του.

Η σημαντικότητα της πρώτης επιστολής του Ψαλίδα που καταγράψαμε, και η οποία απευθύνεται στη Βουλή και στον Μαυροκορδάτο, είναι προφανής. Η επανάσταση βρίσκεται στα σπάργανα της και ο Ψαλίδας, αποτυπωμένος στο χαρτί, διψά να αναλάβει δράση και ηγετικό ρόλο στην Ήπειρο, και κατ'έκταση διψά να δει την πατρίδα του ελεύθερη. Μαζί με τον συνοδοιπόρο του Ιωάννη Βηλαρά έχουν ήδη φτιάξει πολεμικό σχέδιο και ζητούν τα απαραίτητα, για να προχωρήσουν σε δράση.

210

Πρόκειται για μια επιστολή προοίμιο αυτών που θα ακολουθήσουν, ως μια είδους εισαγωγής στις σκέψεις του. Ο Ψαλίδας το πρώτο αυτό διάστημα είναι αισιόδοξος και φαίνεται να καρτερεί με αγωνία την ανάληψη των ευθυνών, για να οδηγηθεί η Ήπειρος στην ελευθερία.²¹¹

Η πρώτη αυτή επιστολή είναι άρτια δομημένη και αποσκοπεί στην εύνοια της επαναστατικής Διοίκησης. Όπως είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο την επιστολή του την έχει χωρίσει σε τρία σκέλη. Στο πρώτο περιλαμβάνονται οι αιτίες για τις επαναστατικές ενέργειες που δεν έγιναν στην Ήπειρο. Το δεύτερο σκέλος αφορά τις ενέργειες, οι οποίες θα πρέπει να γίνουν από εδώ και στο εξής. Το τρίτο σκέλος, ως επέκταση του δευτέρου, αφορά τις προϋποθέσεις, ώστε αυτές οι ενέργειες να μπορέσουν να τελεστούν με επιτυχία.²¹²

²¹⁰ Ακαδημία Αθηνών, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, *Ιστορικών Αρχείων Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου*, τ. Πέμπτος, τχ. 1, Αθήνα 1965, σ. 269-272.

²¹¹ Στο ίδιο, σ. 269-272.

²¹² Ακαδημία Αθηνών, ό.π., τχ. 1, σ. 269-272.

Ο Ψαλίδας στις αρχές της Επανάστασης επιζητά με αγωνία την απάντηση, για να πρωτοστατήσει στην απελευθέρωση της ιδιαίτερης πατρίδας του. Ουσιαστικά, είχε φτάσει η στιγμή που περίμενε μια ολόκληρη ζωή και τώρα πια απομένει μονάχα η έγκριση της Διοίκησης, για να γίνει συμμετέχων σε αυτό που χρόνια ονειρευόταν.²¹³

Η συγκεκριμένη επιστολή, ωστόσο, είναι σημαντική για ακόμα έναν λόγο. Σηματοδοτεί, ουσιαστικά, το τελευταίο στάδιο της ζωής του, το οποίο θα συνδυαστεί με την παραμονή του στην Κέρκυρα, και από την οποία θα προσπαθήσει με κάθε τρόπο να συνεισφέρει στον Αγώνα. Μάλιστα, από τον ίδιο πληροφορούμαστε πως η μετακίνηση του αυτή επήλθε κατόπιν συνεννόησης με τον Βηλαρά, και με σκοπό να κινήσει τα νήματα στα δυτικά παράλια της Ηπείρου ως ο δεύτερος πόλος ηγεσίας στο κομμάτι της Ηπείρου. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του, λοιπόν, ήρθαν ως αποτέλεσμα μιας απόφασης εμποτισμένης από τη φλόγα της ελευθερίας.²¹⁴

Από την επιστολή αυτή του Ψαλίδα είναι απαραίτητο να συγκρατήσουμε κάποια στοιχεία, τα οποία θα μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε τον επαναστάτη Ψαλίδα. Το πρώτο στοιχείο είναι πως ο παλιός διευθυντής της Καπλανείου Σχολής λειτουργούσε με κυρίαρχο γνώμονα το καλό της πατρίδας του. Για χάρη της εγκατέλειψε την αγαπημένη του Ήπειρο και μετακινήθηκε σε ένα ξένο προς αυτόν μέρος, καθώς το θεώρησε καλύτερο σημείο, για να συμβάλει στον Αγώνα. Ένα δεύτερο στοιχείο είναι η ολοφάνερη διάθεσή του, για να αναλάβει κομβικό ρόλο στον Επαναστατικό Αγώνα. Ένα τρίτο στοιχείο είναι η προφανής ανυπομονησία του για την απελευθέρωση της Ηπείρου.²¹⁵

Η δεύτερη επιστολή του Ψαλίδα, την οποία θα αναλύσουμε περαιτέρω, και την οποία θα την χαρακτηρίζαμε ως τη σημαντικότερη και σίγουρα την πιο πλούσια σε μέγεθος, πληροφορίες και σκέψεις είναι εκείνη της 12^{ης} Φεβρουαρίου του 1823. Πρόκειται για ένα πολυσέλιδο γράμμα, φορτωμένο με διάφορες πληροφορίες και στοχασμούς. Σε αυτήν αποτυπώνεται ο Ψαλίδας, όπως σημειώσαμε και προηγουμένως, περισσότερο ανάγλυφος από ποτέ.²¹⁶

Σκοπός των γραφομένων του είναι να πείσει τον Μαυροκορδάτο για τη σημαντικότητα της Ηπείρου και της Θεσσαλίας. Για να το πετύχει όμως αυτό,

²¹³ Στο ίδιο, σ. 269-272.

²¹⁴ Στο ίδιο, σ. 269-272.

²¹⁵ Στο ίδιο, σ. 269-272.

²¹⁶ Ακαδημία Αθηνών, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, *Ιστορικών Αρχείων Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου*, τ. Πέμπτος, τχ. 3, Αθήνα 1965, σ. 123-131.

χρησιμοποιεί κυρίως τον δρόμο της αναλυτικής εθνολογικής περιγραφής των άνωθεν περιοχών. Ο Ψαλίδας πράττει με τον συγκεκριμένο τρόπο, ώστε να αναδείξει στον συνομιλητή του την πλατιά μάζα των Ελλήνων Χριστιανών ειδικά, αλλά και των χριστιανών γενικά, οι οποίοι αποτελούν την απόλυτη πλειοψηφία στις, τουρκοκρατούμενες τη δεδομένη στιγμή, περιοχές αυτές.²¹⁷

Ωστόσο, δεν μένει μονάχα στην εθνολογική προσέγγιση της κατάστασης, αλλά χρησιμοποιεί διαφόρων ειδών μέσα και εργαλεία, για να πετύχει τον σκοπό του. Προσεγγίζει, λοιπόν, την κατάσταση και γεωγραφικά, τονίζοντας την καίρια μορφολογική θέση των περιοχών αυτών, η οποία θέση θα έδινε ένα μεγάλο πολεμικό πλεονέκτημα στην Ελλάδα. Τα βουνά που βρίσκονται στις επαρχίες αυτές λειτουργούν ως ένα είδος οχύρωσης, αλλά και ορμητηρίου, έναντι του εχθρού.

Παράλληλα βέβαια, ο Ψαλίδας εστιάζει και στον πλούτο των επαρχιών αυτών. Η Θεσσαλία από τη μία είναι μια περιοχή πλούσια σε γη και παραγωγή διάφορων καλλιεργειών, ένα πολύ σημαντικό στοιχείο για την τροφή του στρατού και όχι μόνο. Η Ήπειρος από την άλλη έχει κι αυτή ιδιαίτερο πλούτο, διαφορετικού βέβαια είδους από τη Θεσσαλία. Η ιδιαίτερη πατρίδα του είναι, σύμφωνα με τον Ψαλίδα, πλούσιασε πολύτιμα μέταλλα, όσο καμία άλλη περιοχή στον ελληνικό χώρο.²¹⁸

Έτσι, κατανοούμε, από όλα τα παραπάνω, πως ο Ψαλίδας χρησιμοποιεί τρία στοιχεία στην προσπάθεια να πείσει τον Μαυροκορδάτο. Αυτά είναι: 1) η εθνολογική προσέγγιση των επαρχιών αυτών με την ισχυρή πλειοψηφία των χριστιανών, 2) η γεωγραφική μορφολογία, η οποία δίνει πλεονέκτημα έναντι του εχθρού, 3) ο πλούτος των περιοχών που θα μπορούσε να δώσει ισχυρή τονωτική ένεση στον Αγώνα. Μεμονωμένα το κάθε στοιχείο είναι σημαντικό, για να πειστεί ο Μαυροκορδάτος, πολλώ δε μάλλον όλα αυτά τα στοιχεία συντεθειμένα μαζί.²¹⁹

Ο Ψαλίδας, όμως, στην προσπάθεια του αυτή να πείσει τον Μαυροκορδάτο να προχωρήσει σε μια τέτοια εκστρατεία χρησιμοποιεί και άλλα μέσα, τα οποία έχουν να κάνουν με την κατάσταση των εχθρών. Μιλώντας με νούμερα παρουσιάζει μια κατάσταση φθοράς των εχθρών στις συγκεκριμένες περιοχές, ενώ δίνει και μια γενική εικόνα της εξωτερικής πολιτικής, δημιουργώντας την εντύπωση πως ο εχθρός τη

²¹⁷ Στο ίδιο, σ. 123-131.

²¹⁸ Στο ίδιο, σ. 123-131.

²¹⁹ Στο ίδιο, σ. 123-131.

δεδομένη στιγμή είναι περισσότερο ευάλωτος από ποτέ, τόσο στο πολεμικό πεδίο, όσο και στο πολιτικό.²²⁰

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο της προσπάθειάς του να πείσει τον Μαυροκορδάτο, ο Ψαλίδας δε διστάζει να παραθέσει και να του προτείνει πολεμικό σχέδιο. Παράλληλα, εκφράζει την πεποίθησή του και τη σιγουριά του για τη θετική έκβαση μια τέτοιας εκστρατείας, θεωρώντας μάλιστα και το έθνος των Ελλήνων περισσότερο ανδρείο από τους εχθρούς.²²¹

Όπως τονίσαμε και προηγουμένως, σε τούτη την επιστολή ο Ψαλίδας εστιάζει κυρίως στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία, αλλά δεν παραβλέπει να ασχοληθεί και με άλλα θέματα. Ένα τέτοιο είναι και το εκπαιδευτικό πλάνο, το οποίο θα πρέπει να υιοθετηθεί από το αναγεννημένο έθνος. Αντιλαμβανόμαστε πως εν μέσω επαναστατικού και πολεμικού οίστρου, ο Ψαλίδας δεν ξεχνά την κύρια ενασχόλησή του, καθώς πάνω από όλα είναι δάσκαλος. Πως θα μπορούσαν τα τόσα χρόνια διδασκαλίας και καινοτομιών στο εκπαιδευτικό πλαίσιο να ξεχαστούν μέσα στη δίνη του πολέμου; Έτσι, ο Ψαλίδας παραθέτει τις απόψεις του για το πλάνο που πρέπει να ακολουθήσει η Διοίκηση στο εκπαιδευτικό κομμάτι. Κύριο μέλημά του φυσικά είναι η καθιέρωση της απλής γλώσσας.²²²

Μελετώντας τον Ψαλίδα συνολικά, γνωρίζουμε πως δύο πράγματα είναι αυτά που έχουν σχηματίσει την ιδιοσυγκρασία και την προσωπικότητά του. Το πρώτο είναι η δίψα του για την ελευθερία της πατρίδας και κυρίως της Ηπείρου. Το δεύτερο είναι τα χρόνια που πέρασε διδάσκοντας και δημιουργώντας ένα φωτεινό παράδειγμα εκπαιδευτικού σχεδίου. Και τα δύο αυτά στοιχεία βρίσκονται σε τούτη την, γραμμένη στα 1823, επιστολή του.²²³

Ο Ψαλίδας μοιάζει ανυπόμονος για την ελευθερία της Ηπείρου, αλλά και για την αναγέννηση του έθνους συνολικά. Είναι λογικό για έναν άνθρωπο, του οποίου όλη η ζωή κύλησε με γνώμονα αυτή τη σκέψη. Ο Ιωαννίτης δάσκαλος γύρισε στην πατρίδα του, καρτερώντας αυτή τη στιγμή και τώρα ανυπομονεί για την οριστική του

²²⁰ Ακαδημία Αθηνών, ό.π., τχ. 3, σ. 123-131.

²²¹ Στο ίδιο, σ. 123-131.

²²² Στο ίδιο, σ. 123-131.

²²³ Στο ίδιο, σ. 123-131.

λύτρωση. Αυτό αποτυπώνεται ξεκάθαρα στο χαρτί με την ένταση και την αγωνία που γράφει, για να πείσει, να είναι έκδηλη.²²⁴

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, στο οποίο εξετάζουμε το επαναστατικό προφίλ του Ψαλίδα, είναι απαραίτητο να μελετήσουμε και την τελευταία επιστολή που εστάλη από τον Μαυροκορδάτο προς τον παλιό διευθυντή της Καπλανείου Σχολής. Αυτό θα μας βοηθήσει να προχωρήσουμε με μια πιο σφαιρική εικόνα στο τελευταίο στάδιο της επιστολικής αλληλεπίδρασης Ψαλίδα και Μαυροκορδάτου.²²⁵

Ο Μαυροκορδάτος έχει ήδη δώσει την απάντηση του στα συνεχή αιτήματα του Ψαλίδα για μian εκστρατεία στην Ήπειρο, προβάλλοντας πάντοτε το στοιχείο της ανετοιμότητας ως παράγοντα της μη τέλεσης της. Αφήνει, ωστόσο, πάντοτε να εννοηθεί πως είναι μια εκστρατεία που βρίσκεται πάντοτε στο πίσω μέρος του μυαλού του και συμφωνεί συνολικά στις ιδέες του Ψαλίδα.²²⁶

Η τελευταία απαντητική επιστολή του Μαυροκορδάτου έρχεται στις 15 Ιουνίου του 1823. Πρόκειται για μια εκτεταμένη επιστολή στην οποία είναι φανερή και έκδηλη η εκτίμηση του στο πρόσωπο του Ψαλίδα. Δεν πρόκειται, δηλαδή, για μια τυπική επιστολή υποχρεωτικής απάντησης.²²⁷

Σε πλήρη αναντιστοιχία με τη μελλούμενη σιωπή του επαινεί τον Ψαλίδα για τις ενέργειες του να παραινεί και να βοηθά του Σουλιώτες και άλλους Ηπειρώτες οπλαρχηγούς να κατευθύνονται στη Δυτική Ελλάδα, για να βοηθήσουν στον Αγώνα. Παράλληλα, προχωρά στην καταγραφή κάποιων σκέψεων του σχετικά με την παρούσα κατάσταση, ενώ αποκαλύπτει και μελλούμενες ενέργειες στις οποίες πρόκειται να προβεί. Εκφράζει, επίσης, τους προβληματισμούς του για την πολεμική κατάσταση της συγκεκριμένης στιγμής. Τέλος, του παρέχει πληροφορίες για αγαπημένα του πρόσωπα, κλείνοντας με την παραίνεση να συνεχίσει να δρα για το καλό της πατρίδας.²²⁸

Όλα τα παραπάνω μας δίνουν την εντύπωση ενός ανθρώπου που γράφει, αν όχι σε κάποιον φίλο, σίγουρα σε κάποιον για τον οποίον τρέφει εκτίμηση. Αυτό δημιουργεί αναπόφευκτα την απορία για τη διακοπή των συνομιλιών που επήλθε από αυτό το

²²⁴ Ακαδημία Αθηνών, ό.π., τχ. 3, σ. 123-131.

²²⁵ Στο ίδιο, σ. 341-342.

²²⁶ Στο ίδιο, σ.341-342.

²²⁷ Στο ίδιο, σ. 341-342.

²²⁸ Στο ίδιο, σ.341-342.

σημείο και έπειτα. Γιατί όμως ο Μαυροκορδάτος σταματά να απαντάει στον Ψαλίδα; Πολλές απόψεις έχουν εκφραστεί για το συγκεκριμένο θέμα. Μια από αυτές – και ίσως η πλέον ρεαλιστική – είναι εκείνη του Βρανούση, ο οποίος θεωρεί πως η εγωιστική ιδιοσυγκρασία του Μαυροκορδάτου ερεθίστηκε από τα συνεχόμενα αιτήματα του Ψαλίδα, καθώς και από τις επιτακτικές του οδηγίες, δηλαδή εκφράζει την πεποίθηση πως ο Ψαλίδας έγινε ενοχλητικός.²²⁹

Πιθανότατα το ερώτημα το σχετικό με την απότομη διακοπή επιστολών του Μαυροκορδάτου προς τον Ψαλίδα δε θα απαντηθεί ποτέ. Η άποψη του Βρανούση σχετικά έχει μια συνοχή μεν, με ρηγματώσεις δε. Αυτό προκύπτει από την τελευταία επιστολή του Μαυροκορδάτου, η οποία δεν εμπεριέχει κανέναν δείγμα ενόχλησης και θυμής. Σίγουρα πάντως πρόκειται για ένα κομβικό σημείο, το οποίο καθόρισε την μετέπειτα επιστολική δράση του Ψαλίδα.

Ένα ακόμα σημαντικό γράμμα, το οποίο έχουμε στα χέρια μας, είναι και εκείνο του παλαιού μαθητή του Ψαλίδα, Νικόλαου Μανιάκη. Ο μετέπειτα καθηγητής της Ιόνιου Ακαδημίας συνομιλούσε με τον Ψαλίδα, αλλά η επιστολή που του στέλνει στις 13 Δεκεμβρίου του 1823 από το Λονδίνο είναι σημαντική, για να κατανοήσουμε την πολυεπίπεδη επαναστατική δράση του Ψαλίδα.²³⁰

Από τη συγκεκριμένη επιστολή του Μανιάκη γίνεται αντιληπτό πως ο Ψαλίδας γράφει και δημιουργεί θετικές πιέσεις με όποιον τρόπο μπορεί. Μαθαίνουμε, λοιπόν, πως ο Ψαλίδας επικοινωνεί με τον Μανιάκη και του σημειώνει όλες τις επιτυχίες του έθνους. Παράλληλα, γράφει με σκοπό αυτό το ελληνικό επαναστατικό κύμα να γίνει γνωστό σε όλη την Ευρώπη, δημιουργώντας ήρωες και θετικές εντυπώσεις, αποσκοπώντας σε κάποια μελλούμενη βοήθεια.²³¹ Όπως φαίνεται από τούτο το γράμμα, τα όσα μεταβιβάζει ο Ψαλίδας έχουν ιδιαίτερη απήχηση στους φιλελληνικούς κύκλους της Αγγλίας.²³²

Μια ακόμα σημαντική επιστολή είναι εκείνη που συντάσσει ο Ψαλίδας στις 16 Δεκεμβρίου του 1823 και έχει αποδέκτη τον Μαυροκορδάτο. Την επιστολή αυτή θα την εξετάσουμε κυρίως υπό το πρίσμα της άποψης του Βρανούση περί ενόχλησης του Μαυροκορδάτου. Στη συγκεκριμένη επιστολή, λοιπόν, ο Ψαλίδας γίνεται επιτακτικός

²²⁹ Λ. Ι. Βρανούσης, *Αθανάσιος Ψαλίδας ο Διδάσκαλος του Γένους*, Σύνδεσμος Αποφοίτων Ζωσιμαίας Σχολής Ιωαννίνων Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2008, σ. 87-88.

²³⁰ Ακαδημία Αθηνών, *ό.π.*, τχ. 3, σ. 682-684

²³¹ Στο ίδιο, σ. 682-684.

²³² Στο ίδιο, σ. 682-684.

και ίσως φορτικός σχετικά με τις απόψεις του. Τα γραφόμενά του θα μπορούσαν να αιτιολογήσουν την άποψη του Βρανούση που αναφέραμε προηγουμένως. Μοιάζει ο Ψαλίδας να διατάζει τον Μαυροκορδάτο, για να προβεί σε ενέργειες που εκείνος θεωρεί σημαντικές. Φυσικά, ζητά επιτακτικά και την προσπάθεια απελευθέρωσης της Ηπείρου και της Θεσσαλίας.²³³

Βέβαια, τα παραπάνω είναι μόνο υποθέσεις και τίποτα περισσότερο. Αυτό που πρέπει να κρατήσουμε είναι πως από το σημείο αυτό και έπειτα ο Μαυροκορδάτος δεν απαντά σε καμία επιστολή του Ψαλίδα, αλλά ο τελευταίος δε σταματά να του γράφει, συνεχίζοντας αυτή τη μονόπλευρη επικοινωνία του για αρκετό καιρό.

Όσον αφορά τις υπόλοιπες επιστολές του Ψαλίδα προς τον Μαυροκορδάτο, δε θα μπορούσαμε να κατατάξουμε κάποια από αυτές στις πιο σημαντικές. Ωστόσο, έχει ενδιαφέρον να δούμε την πορεία τους σχετικά με το περιεχόμενο και το ύφος του Ψαλίδα όσο περνάει ο καιρός και η σιωπή του Μαυροκορδάτου συνεχίζεται.

Ο πρώην διευθυντής της Καπλανείου, παρά τη μηδαμινή ανταπόκριση του Μαυροκορδάτου, συνεχίζει να γράφει απτόητος. Βέβαια, το μέγεθος των επιστολών συρρικνώνεται όσο περνάει ο καιρός και το ύφος γίνεται όλο και ψυχρότερο. Σίγουρα η ψυχολογία του Ψαλίδα θα επηρεάστηκε από αυτή την εξέλιξη, καθώς κατά κάποιον τρόπο θα ένιωθε πως όσα έκανε δεν εκτιμήθηκαν. Ακόμα πιο παράδοξη για τον ίδιο μοιάζει, όπως διαφαίνεται από τις επιστολές, η μη ανταπόκριση από τον γαμπρό του Λουκά Βάγια. Ο συγκεκριμένος ήταν από τους λίγους ανθρώπους της προσωπικής του ζωής που του είχαν απομείνει και μια τέτοια εξέλιξη σίγουρα θα τον πλήγωσε.

Είδαμε, αναλύσαμε και απομονώσαμε τα πιο σημαντικά στοιχεία και χαρακτηριστικά από τις επιστολές του Ψαλίδα με τον Μαυροκορδάτο. Αυτή η αλληλογραφία έχει μια διάρκεια λίγο παραπάνω από τρία χρόνια. Ουσιαστικά, ξεκινάει από την περίοδο που η Επανάσταση στην Ελλάδα ξεσπά και συνεχίζεται έως τα 1825, τρία μόλις χρόνια πριν από το θάνατο του Ψαλίδα.

Μέσω αυτών των επιστολών αντιλαμβανόμαστε τη συμμετοχή στον Αγώνα του Ιωαννίτη δασκάλου. Από τις πρώτες ώρες της Επανάστασης ο Ψαλίδας προσπάθησε να αναλάβει δράση και να εξελιχθεί σε μια ηγετική μορφή της εποχής. Σε αυτό ακριβώς εδράζεται και η απόφαση του να μετακινηθεί στην Κέρκυρα από την οποία

²³³ Ακαδημία Αθηνών, ό.π., τχ. 3, σ. 687-689.

θα είχε καλύτερη επικοινωνία με τα Δυτικά παράλια της Ηπείρου, αλλά και την υπόλοιπη Ελλάδα.

Τα σχέδια του Ψαλίδα δεν ευδοκίμησαν, στο μέγεθος τουλάχιστον που ο ίδιος πίστευε, όταν ξεσπούσε η Επανάσταση. Βέβαια, ο ίδιος δεν σταμάτησε να παλεύει μέχρι τέλους, για να δει το όνειρό του να πραγματώνεται. Ελίχθηκε και αγωνίστηκε με

όποιον τρόπο και με όποιο μέσο είχε διαθέσιμο. Εν τέλει, όπως προκύπτει από τη βιβλιογραφία και από τις επιστολές του ίδιου, αλλά και άλλων (π.χ. Μανιάκης, Σπύρος

Μίλιος) κατάφερε να συμβάλλει ουσιαστικά στον Αγώνα.

Από τις επιστολές που αναλύσαμε, ωστόσο, προκύπτουν κάποια ξεκάθαρα και σημαντικά συμπεράσματα. Το πρώτο από όλα είναι η δίψα και το πάθος που είχε ο Ψαλίδας, για να δει ελεύθερη την Ήπειρο. Η πλήρωση του ονείρου αυτού μπορούσε να έρθει μόνο μέσω του Μαυροκορδάτου και τυχόν απόφασής του να εκστρατεύσει στην περιοχή αυτή. Σε κάθε γράμμα του Ψαλίδα η προσπάθεια του να πείσει τον Μαυροκορδάτο είναι παρούσα. Κάθε τρόπο, κάθε μέσο, κάθε πληροφορία που έχει την μεταβιβάζει μέσω των γραμμάτων του σε αυτό το πλαίσιο της αγόγγυστης προσπάθειας του να πείσει.

Ένα δεύτερο εξίσου σημαντικό συμπέρασμα είναι η προσπάθεια του Ψαλίδα να επικοινωνήσει με όποιον θεωρούσε χρήσιμο στην προσπάθεια απελευθέρωσης της πατρίδας. Έγραφε στους Σουλιώτες, στους Μερεντίτηδες, στους φιλελληνικούς κύκλους του Λονδίνου, πιθανότατα και σε άλλους που δεν μας έχουν γίνει γνωστοί.

Ένα τρίτο συμπέρασμα είναι πως ο Ψαλίδας βοήθησε οικονομικά πολλούς ανθρώπους να φτάσουν στο πεδίο δράσης. Είναι πάρα πολλές οι συστάσεις που γίνονται μέσω των επιστολών του στον Μαυροκορδάτο. Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα εγγυάται ο ίδιος το ήθος των ανθρώπων που στέλνει εκεί.

Ένα τέταρτο συμπέρασμα είναι η κατάρτιση και η πληροφόρηση του σχετικά με τις καταστάσεις και τις εξελίξεις τόσο τις εντός ελληνικού χώρου όσο και του εξωτερικού. Ο Ψαλίδας φαίνεται να γνωρίζει τα πάντα σχετικά με τα τεκταινόμενα. Ειδικά στην περίπτωση της Ηπείρου η πληροφόρηση του είναι συνεχής. Εντύπωση

προκαλεί και η βαθύτατη γνώση του σχετικά με την πληθυσμιακή κατάσταση στις κατά τόπους περιοχές της ιδιαίτερης πατρίδας του. Μπορούμε να πούμε πως η θεματολογία του Ψαλίδα έχει μιαν εκτενή ποικιλομορφία.

Ένα πέμπτο συμπέρασμα είναι πως ο Ψαλίδας γράφει και πράττει ελεύθερα και χωρίς κανένα φόβο. Ακόμα και όταν ο Μαυροκορδάτος σταματάει να του απαντά ο Ιωαννίτης δάσκαλος δεν πτοείται. Συνεχίζει να του γράφει στο ίδιος ύφος, ακόμα και επιτακτικό πολλές φορές, ενώ δε διστάζει να παραπονεθεί για διάφορα θέματα, όπως η μη αποστολή των «Ελληνικών Χρονικών».

Βέβαια, όσο ο καιρός περνάει και δεν υπάρχει ανταπόκριση, οι επιστολές του Ψαλίδα περιορίζονται σε συχνότητα και μέγεθος, ενώ και το ύφος γίνεται περισσότερο τυπικό. Εν τέλει, από το Μάρτη του 1825 και μετά δε βρίσκουμε άλλη επιστολή μεταξύ Ψαλίδα – Μαυροκορδάτου.

Σε τούτο το κεφάλαιο, με τα σημαντικότερα γραφόμενα του Ψαλίδα, είναι απαραίτητο να εντάξουμε και τα δύο υπομνήματα που υπέβαλλε προς τον Καποδίστρια – που από τον Γενάρη του ίδιου έτους ήταν ο πρώτος κυβερνήτης της Ελλάδας- στα 1828. Αυτά τα δύο υπομνήματα είναι σημαντικά, για να αντιληφθούμε πως ο Ψαλίδας δεν πτοήθηκε από τη μη απόκριση του Μαυροκορδάτου και συνέχισε απτόητος να προσπαθεί και να παλεύει μέχρι το τέλος της ζωής του για αυτό που πίστευε.²³⁴

Ο Ψαλίδας σε αυτά τα δύο υπομνήματα ασχολείται και πάλι με το αγαπημένο του θέμα, την απελευθέρωση της Ηπείρου και της Θεσσαλίας. Αυτή τη φορά τη θέση του Μαυροκορδάτου έχει πάρει ο Καποδίστριας, και σε αυτόν εναποθέτει τις ελπίδες του. Ο Ψαλίδας αναλύει διεξοδικά και με επίσημο ύφος την κατάσταση στις δύο αυτές περιοχές, όπως είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο.²³⁵

Στο πρώτο υπόμνημα στέκεται στα θετικά στοιχεία των περιοχών της Θεσσαλίας και της Ηπείρου τόσο σε γεωγραφικό επίπεδο, όσο και σε επίπεδο πλούτου που θα μπορούσαν να προσφέρουν συνολικά στο ελληνικό κράτος. Το δεύτερο υπόμνημα έχει να κάνει με την πληθυσμιακή ανάλυση των περιοχών αυτών.²³⁶

²³⁴Λ. Ι. Βρανούσης, *ό.π.*, σ. 140-146.

²³⁵Στο ίδιο, σ.140-146.

²³⁶Στο ίδιο, σ. 140-146.

Σίγουρα τα παραπάνω είναι πεδία που είδαμε και αναλύσαμε ξανά μέσα στις παλαιότερες επιστολές του. Ωστόσο, είναι εντυπωσιακό πως ο Ψαλίδας συνεχίζει τόσα χρόνια μετά να παραμένει αμετάβλητος στις ιδέες του και τις απόψεις του. Προσπαθεί ακόμα να πείσει για τη σημαντικότητα και την αναγκαιότητα αυτές οι περιοχές να γίνουν αναπόσπαστο κομμάτι του ελληνικού κράτους και για τον σκοπό αυτό χρησιμοποιεί κάθε είδους επιχείρημα που πιστεύει πως είναι χρήσιμο. Η αναγκαιότητα της απελευθέρωσης της Ηπείρου και της Θεσσαλίας είναι πάντα προτεραιότητα στο μυαλό του Ψαλίδα.

Όπως είπαμε και στο πρώτο κεφάλαιο, η ζωή του Ψαλίδα ήταν συνυφασμένη με την Επανάσταση. Αυτό έγινε ακόμα περισσότερο αντιληπτό μέσα από αυτές τις επιστολές που αναλύσαμε. Κάθε του κίνηση περιείχε μια στόχευση, η οποία αποσκοπούσε στη συμβολή του στον επαναστατικό Αγώνα. Από την πρώτη μέρα της Επανάστασης και έως το τέλος της ζωής του συνέβαλε καθοριστικά στον αγώνα. Μιλούσε και έγραφε σε όποιον πίστευε πως έπρεπε να ακουστεί. Οι ιδέες του και οι απόψεις του παρέμειναν αμετάβλητες στην πορεία των χρόνων, καθώς δεν έκανε εκπτώσεις στην ελευθεροστομία του μέχρι και την τελευταία στιγμή.

Αυτήν την τελευταία άποψη είναι σημαντικό να την αναλύσουμε λίγο περισσότερο. Η ελευθεροστομία του Ψαλίδα ήταν μάλλον εκείνη που τον οδήγησε στο τέλος της ζωής του στην απομόνωση και σχεδόν στην απόρριψη. Όπως είδαμε και μέσα από τα γράμματά του το πάθος του για τις ιδέες του τον οδηγούσε πολλές φορές να γίνει επιτακτικός και ίσως φορτικός προς τους άλλους. Αυτό είναι ένα χαρακτηριστικό που σίγουρα θα δημιούργησε αρνητική διάθεση στους ισχυρούς συνομιλητές του. Το πλέον σημαντικό είναι πως αυτή η ειλικρίνεια και το θάρρος του δεν πήγάζαν από ίδια συμφέροντα, αλλά από τη θέληση του για το γενικό καλό της πατρίδας του.²³⁷

Επίλογος

²³⁷ Λ. Ι. Βρανούσης, *ό.π.*, σ. 140-146.

Όπως αναφέραμε και στην εισαγωγή σκοπός της συγκεκριμένης εργασίας ήταν να σκιαγραφήσουμε το επαναστατικό προφίλ του Ψαλίδα. Για την επίτευξη αυτού του σκοπού χρησιμοποιήσαμε, ως βάση, δύο εργαλεία. Το πρώτο ήταν η προσωπική του ζωή, τα βιώματα και οι επαγγελματικές και κοινωνικές του δράσεις, ενώ το δεύτερο οι επιστολές που αντάλλαξε με τον Μαυροκορδάτο κατά τα πρώτα χρόνια της επαναστατικής δράσης, αλλά και κάποιες μεμονωμένες επιστολές που σχετίζονται με άλλα πρόσωπα της εποχής.

Η κατάτμηση της εργασίας μας έγινε σε τρία κεφάλαια από τα οποία αντλήσαμε στοιχεία για την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τον αρχικό σκοπό μας. Στο πρώτο κεφάλαιο αναλύσαμε τη ζωή, το πνευματικό και το επαναστατικό έργο του Ψαλίδα. Στο δεύτερο εξετάσαμε την επιστολική του δραστηριότητα μεταξύ των ετών 1822 -1828. Στο τρίτο κεφάλαιο απομονώσαμε τα σημαντικότερα στοιχεία των επιστολών του. Ποια όμως τα οριστικά συμπεράσματα από τη διάκριση αυτή;

Στο πρώτο κεφάλαιο είδαμε πως ο Ψαλίδας αρκετά νωρίς έφυγε για το εξωτερικό, όπου σπούδασε και εμποτίστηκε με τον αναγεννησιακό πνευματικό αέρα της εποχής. Ενώ θα μπορούσε να παραμείνει στην Ευρώπη και να ακολουθήσει μια άλλη καριέρα, προτίμησε την επιστροφή στην πατρίδα του. Ήταν η εποχή της ιδεολογικής του μεταστροφής και της πίστης πως η απελευθέρωση του έθνους ήταν ζήτημα εσωτερικών παραγόντων. Έτσι, με το βλέμμα στραμμένο στον συγκεκριμένο σκοπό επέλεξε να θυσιάσει την προσωπική του γαλήνη, για να προσφέρει στον Επαναστατικό Αγώνα.

Η επιστροφή του στα Ιωάννινα συνδυάστηκε με την ίδρυση μιας εκ των προοδευτικότερων Σχολών της εποχής. Στους μαθητές αυτής ο Ψαλίδας έβλεπε την μελλοντική γενιά των φιλελεύθερων ανθρώπων που θα οδηγούσε το έθνος στην ελευθερία. Έτσι, και πάλι με το βλέμμα στραμμένο σε μια ελεύθερη Ελλάδα καθοδηγούσε και διηύθυνε τη Σχολή του. Παράλληλα, κατά τη διάρκεια της παραμονής του στα Ιωάννινα, δραστηριοποιούνταν με κάθε τρόπο με στόχο να βρίσκεται κοντά στις εξελίξεις. Βρέθηκε κοντά στον κυρίαρχο της περιοχής την εποχή εκείνη, Αλή Πασά, δίνοντας το παρόν σε διπλωματικές συναντήσεις, και σε πολλές περιπτώσεις εκπροσωπώντας τον. Με τον τρόπο αυτό μάθαινε από πρώτο χέρι τις εξελίξεις, ενώ προχωρούσε και σε συνωμοτικές ενέργειες, θέτοντας τον εαυτό του σε κίνδυνο για χάρη της μελλοντικής ελευθερίας.

Ακόμα, μέσα από την εξέταση της προσωπικής του ζωής, είδαμε πως με το ξέσπασμα της Επανάστασης θυσίασε και πάλι τον εαυτό του, μετακομίζοντας στην Κέρκυρα, την οποία θεωρούσε το κατάλληλο σημείο, για να προσφέρει τις υπηρεσίες του στον Επαναστατικό Αγώνα. Από εκεί επικοινωνούσε με κάθε τρόπο και κάθε μέσο με όποιον θεωρούσε χρήσιμο για τον σκοπό του, ενώ παράλληλα θυσίαζε ακόμα και την προσωπική του περιουσία προς χάριν του ιερού, για εκείνον, στόχου του.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάσαμε μια σειρά επιστολών της επαναστατικής περιόδου, όπου εμπλέκονται τα πρόσωπα των Μαυροκορδάτου, Ψαλίδα, Μανιάκη, Μιλιού και Καποδίστρια. Από αυτές κυρίως μας απασχόλησαν εκείνες μεταξύ Μαυροκορδάτου και Ψαλίδα, οι οποίες καταλαμβάνουν και το μεγαλύτερο μέρος της εξέτασής μας. Μέσα από αυτές τις επιστολές γνωρίσαμε τον Ψαλίδα, τοποθετημένο μέσα στο Επαναστατικό πλαίσιο, κυρίως μέσα από τις καταστάσεις και τις πράξεις που ο ίδιος περιγράφει. Κατανοήσαμε ακόμα περισσότερο τη δίψα του για ελευθερία, αλλά και τις έντονες προσπάθειες του για την κατάκτηση αυτής. Μάλιστα, αντιληφθήκαμε πως ο Ψαλίδας για χάρη της ελευθερίας κατεύναζε και τους προσωπικούς του εγωισμούς. Πως αλλιώς θα μπορούσε να εκληφθεί το γεγονός πως συνεχίζει να γράφει στον Μαυροκορδάτο ακόμα και όταν δεν λαμβάνει καμία απόκριση; Ακόμα ανακαλύψαμε κάποιες προσωπικές του σκέψεις και στοχασμούς σχετικά με τα γεγονότα της Επανάστασης, τις επικρατούσες συνθήκες στην ευρύτερη περιοχή, αλλά και μελλοντικά σχέδια. Παράλληλα, μάθαμε για τις επαναστατικές του ενέργειες και της προσφοράς του σε αυτήν μέσα από τα γραφόμενα και άλλων εμπλεκόμενων προσώπων της εποχής.

Ωστόσο, τα οριστικά συμπεράσματα προήλθαν από το τρίτο κεφάλαιο, στο οποίο απομονώσαμε και αναλύσαμε τα σημαντικότερα στοιχεία, για να μπορέσουμε με αυτό τον τρόπο να φτάσουμε στον τελικό στόχο της οικοδόμησης του επαναστατικού προφίλ του Ψαλίδα, καθώς και την όσο το δυνατόν πληρέστερη αντίληψη σχετικά με την προσφορά του στην Επανάσταση. Μέσα από αυτή την εστίαση στα σημαντικότερα στοιχεία των επιστολών φτάσαμε σε ορισμένα συμπεράσματα σχετικά με το πρόσωπο του Ψαλίδα και της «σχέσης» του με την Ελληνική Επανάσταση. Ποια τελικά ήταν εκείνα τα στοιχεία που μας οδηγούν στο συμπέρασμα πως ο Ψαλίδας συνέβαλε με τον τρόπο του στον Επαναστατικό Αγώνα;

Σε πρώτο πλάνο ήταν η δίψα και το πάθος του, για να δει ελεύθερη την Ήπειρο. Κάθε του ενέργεια είχε ως τελικό στόχο την πλήρωση αυτής της ελευθερίας. Όλες του σχεδόν οι επιστολές έχουν κοινή συνισταμένη την προσπάθεια να πείσει για τη σημαντικότητα της απελευθέρωσης της Ηπείρου και της Θεσσαλίας. Δεν παύει να παλεύει ακόμα και όταν όλες οι προσπάθειές του μοιάζουν ατελέσφορες. Ένα ακόμα συμπέρασμα σχετικά με τις επαναστατικές του προσπάθειες είναι η οικονομική και ηθική βοήθεια σε διάφορα πρόσωπα ικανά να βρεθούν στο πολεμικό πεδίο και να προσφέρουν στον Αγώνα. Άλλωστε δεν πρέπει να παραβλέπουμε το γεγονός πως έστειλε και τον γιο του Βηλαρά, Στέφανο, αλλά και τον δικό του γιο στην «καρδιά» της Επανάστασης, για να προσφέρουν και εκείνοι στον Αγώνα.

Για τον Ψαλίδα ακόμα ανακαλύπτουμε, μέσα από τις επιστολές, πως μελετούσε κάθε θέμα που θα μπορούσε να βοηθήσει στην επαναστατική δράση. Η κατάρτιση και η ενημέρωσή του για την εποχή είναι σίγουρα άξια αναφοράς. Σίγουρα σε πολλές περιπτώσεις η επάρκεια αυτών των πληροφοριών μπορεί να μην είναι αρκετή, αλλά δεν μπορεί να παραβλεφθεί η προσπάθεια του να είναι ενήμερος σε κάθε επίπεδο.

Από όλα τα παραπάνω γίνεται κατανοητό πως η μελέτη των επιστολών που εξετάσαμε μας έδωσαν ποικίλα στοιχεία σχετικά με τη δράση του Ψαλίδα κατά την επαναστατική περίοδο. Τελικά, εξετάζοντας το επαναστατικό προφίλ του Ψαλίδα πρέπει να εστιάσουμε στην ποικιλομορφία των δράσεών του, οι οποίες δεν περιορίστηκαν σε μονάχα ένα επίπεδο. Το εκπαιδευτικό του έργο, οι επιλογές ζωής σχετικά με τον τόπο διαμονής του, οι επιστολές που έστελνε σε όποιον πίστευε πως μπορεί να βοηθήσει, η οικονομική αρωγή σε ανθρώπους ικανούς να βοηθήσουν στον αγώνα, οι πληροφορίες που έδινε στον Μαυροκορδάτο. Όλα αυτά σε συνδυασμό με τον αλτρουισμό του δίνουν ένα κορυφαίο σύμβολο ανιδιοτελούς δράσης, ενός ανθρώπου που αθόρυβα βοήθησε με κάθε τρόπο στον Αγώνα.

Βιβλιογραφία

Βιβλία

1. Α. Μ. Ανδρεάδης, *Ιστορία των Εθνικών Δανείων. Τα δάνεια της Ανεξαρτησίας (1824-1825) – Το δημόσιον χρέος επί της βαυαρικής δυναστείας*, Τυπογραφείον «Εστία», Εν Αθήναις 1904.
2. Ακαδημία Αθηνών, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, *Ιστορικόν Αρχείον Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου*, τ. Πέμπτος, τχ. 1, Αθήνα 1965.
3. Ακαδημία Αθηνών, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, *Ιστορικόν Αρχείον Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου*, τ. Πέμπτος, τχ. 2, Αθήνα 1965.
4. Ακαδημία Αθηνών, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, *Ιστορικόν Αρχείον Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου*, τ. Πέμπτος, τχ. 3, Αθήνα 1965.
5. Ακαδημία Αθηνών, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, *Ιστορικόν Αρχείον Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου*, τ. Πέμπτος, τχ. 4, Αθήνα 1965.
6. Ακαδημία Αθηνών, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, *Ιστορικόν Αρχείον Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου*, τ. Πέμπτος, τχ. 5, Αθήνα 1965.
7. Αναστάσιος Γούδας, *Βίοι παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεμψάντων ανδρών*, τ. Β', Εκ του τυπογραφείου Χ. Ν. Φιλαδελφέως, Εν Αθήναις 1870.
8. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Δ', Εκδοτικός Οίκος Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 1973.
9. Ελένη Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Η νεοελληνική αναγέννηση στα Γιάννενα*, Gutenberg, Αθήνα 2007.
10. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, *Η ελληνική επανάσταση και η ίδρυση του ελληνικού κράτους (1821-1832)*, τ. ΙΒ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975.
11. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Γνώση, Αθήνα 2000.
12. Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (1790 - 1900)*, τ. Α', Εκδότης Α. Δημόπουλος, Αθήναι 1957.
13. Λ. Ι. Βρανούσης, *Αθανάσιος Ψαλίδας ο Διδάσκαλος του Γένους*, Σύνδεσμος Αποφοίτων Ζωσιμαίας Σχολής Ιωαννίνων Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2008.
14. Λουκάς Αζελός, *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί και όρια στη διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Στοχαστής, Αθήνα 2007.

15. Μαρία - Χριστίνα Χατζηιωάννου, *Το προπατορικό χρέος. Τα δάνεια της εθνικής ανεξαρτησίας της Ελλάδας*, Gutenberg, Αθήνα 2013.
16. Σπ. Π. Αραβαντινός, *Ιστορία του Αλή Πασά του Τεπελενλή*, Εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Σπυρίδωνος Κουσουλίνου, Εν Αθήναις 1895.
17. Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασως*, τ. Γ', Εκδότης Π. Ασλάνης, Εν Αθήναις 1888.
18. Χριστόφορος Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία του αοιδίμου Ρήγα Φεραίου του Θετταλού*, Εκ της τυπογραφείας Ιω. Αγγελόπουλου, Εν Αθήναις 1860.

Άρθρα

1. Αγγελική Μάρου, «Η Φιλική Εταιρεία και η Αυλή του Αλή Πασά: βολιδοσκοπήσεις, επιλογές και δικτυώσεις», στο Άννα Μανδουλαρά, Γιώργος Νικολάου (επιμ.), *Η Φιλική Εταιρεία. Επαναστατική δράση και μυστικές εταιρείες στη νεότερη Ευρώπη*, Ασίνη, Αθήνα 2017, σ. 179-215.
2. Δημήτριος Μ. Σάρρος, «Γράμματα αναφερόμενα εις τους αγώνες του Σουλίου και της Πάρης», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τχ. α' και β' (1927).
3. Ελένη Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, «Η εκπαίδευση στα Γιάννενα και οι ιδεολογίες της: οι νεωτεριστικές Σχολές και οι Σχολές Μπαλάνων και Ψαλίδα», *Δωδώνη Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Φιλολογίας Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*, τ. 20 (1991).
4. Ευστάθιος Πουλιάσης - Σίμος Μποζίκης, «Μια προσέγγιση της ζωής και της δράσης του καθηγητή της Ιονίου Ακαδημίας Νικολάου Μανιάκη», στο Γρηγόριος Ψαλλίδας (επιμ.), *Ιόνιος Ακαδημία: 190 χρόνια από την ίδρυσή της. Το ιστορικό πλαίσιο*. (Επιστημονική Ημερίδα, Κέρκυρα, 10 Δεκεμβρίου 2014), Εκδόσεις Ιονίου Πανεπιστημίου & Τμήμα Ιστορίας Ι.Π. - Ιόνιος Εταιρεία Ιστορικών Μελετών, Κέρκυρα 2019.
5. Κ. Σ. Κώνστας, «Ο Λουκάς Βάγιας στο Μεσολόγγι», *Ηπειρωτική Εστία*, τχ. 151 (Νοέμβριος 1964).
6. Κώστας Δ. Βελιαρούτης, «Χριστόφορος Φιλητάς ο Διδάσκαλος του Γένους», *Ηπειρωτική Εστία*, τχ. 151 (Νοέμβριος 1964).

Ιστοσελίδες

1. Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας, Πρακτικά του Βουλευτικού της Α' Βουλευτικής Περιόδου (1822 – 1823), τόμος 1^{ος}, Αναφοράι προς το Βουλευτικόν (από 20 Ιανουαρίου 1822 έως 8 Απριλίου 1823), σ. 228 – 229, διαθέσιμο στο: <https://paligenesia.parliament.gr/periexomena.php?tm=1#> (Πρόσβαση 10/1/2020).

Διδακτορικές Διατριβές

1. Γεώργιος Κ. Θεοδωρίδης, *Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος και η δράση του από την Ανατολή στη Δύση και από τη Δύση στην Επανάσταση (1791-1821)*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1998.

